

Sri Sharada Peetham, Sringeri
MANUSCRIPT PRESERVATION CENTRE

ACC. NO.	NEW	162	OLD	151 II
FOLIO	035			

TITLE
क्रिशा संग्रामविचारः श्रीमच्छंकरभगवत्पादः

 श्री

श्रीहृषीकेशाय नमः ॥ मूलोक्तन्यायलक्षणस्याग्रेदृश्यतया स्वयं न्यायलक्षणमाह ॥ अनेतेति व्युत्क्रमोक्तप्रतिज्ञातिपंचकातिव्याप्तिवा
नणाया नुपूर्विकांतं व्युत्क्रमोक्तप्रतिज्ञाविभिन्नाश्रयं तेन क्रमोक्तप्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपनयनिर्गमनानां लाभः यद्यपि पूर्वपूर्ववर्ण
विशिष्टचरमवर्णव स्यवानुपूर्वीतां धेवानुपूर्व्याः प्रतिज्ञानंतत्तमेव तथापि यादृश्यादृशवर्णसमूहेतेत्यादिव्यवहानस्तादृशज्ञान
विषयताविशिष्टातत्तानिबेदाददोषः प्रतिज्ञादित्रिकातिव्याप्तिवारणाय पंचकपदं न चासाधकतानुमानस्थवीयन्याये व्याप्तिः तत्रहंता
भासात्मकहेतोरसाधकताव्याप्यत्वस्योभयवादीसमतत्तादुदाहरणाभावेनातदुदाहरणपंचकसमुदायत्वाभावादिति वाच्यं शिरोमणिमते
तत्रापिवादिनः स्वकर्तव्यानेवासाधकतामुदाहरणस्यावश्यकता तत्रान्यथा सर्वत्रोपनयमात्रस्योद्भाव्यतापत्तेः अनुमित्युपयुक्तव्याप्तिप
रधर्मतयोक्ततएवलोभस्यभवात् यत्तुसाध्यादिभेदेनन्यायाभिन्नतातत्रोदाहरणविनाप्रतिज्ञादिचतुष्टयमेव न्यायवत्वाच्य
मितितत्तथासत्तिकदाचित्समयबंधवशेनपंचादयवप्रयोगेनोदाहरणपत्तेः समुदायपदंतुतादृशपंचकस्यपर्यापिसंबंधेनयदधिकरण
तस्यक्रामिकत्वलाभार्थं तेन क्रामिकप्रतिज्ञाहेत्यादिमात्रेणातिव्याप्तितादवस्थयं क्रमेणपंचाभिः पुरुषैः प्रतिज्ञादिपंचाभिधानेन्यायव्यव
हाराविरुद्धहेतुपुरुषप्रयोज्यत्वमप्योचितोनेवेदानीर्यतथासिधसाधनस्थलीयप्रतिज्ञादिसमुदायेन्यायत्वाभावात्तिसाध्यापि
आकालीनहंसांशायकविप्रतिपत्तिकालीनहंवाप्रतिज्ञायाविशेषणवाच्यमित्यपिबद्धं तन्ननुन्यायावयवत्वव्याटितस्यप्रतिज्ञात्वादित्य

यानि कौ प्रवेत्तादन्योन्या अयममत्राह प्रतिज्ञात्वादिकमिति तथा च यादृशायादृशानुपूर्व्यवद्वि न्नेकधकानां प्रतिज्ञादिव्यवहारां स्तादृशा
तादृशानुपूर्विकत्वमेवात्र प्रतिज्ञात्वे हेतुहोदाहरणत्वादिकमपि उक्तं क्रमेणैव निरुच्ये न्यायलक्षणां प्रवेत्तयं अन्यथा पर्वतोदौ बह्व्यापि
प्रतिज्ञायाः पर्वतो वह्निमान् विान् विमानानि यादेर्ना विधानुपूर्विकत्वेन तासामेकविधानुपूर्व्याः प्रकृतन्यायलक्षणा यत्कसे अन्यवि
धानुपूर्विकप्रतिज्ञागोभन्याया व्याप्तिः पक्षधर्मिकसाध्यवता बोधकवाक्यत्वेन कथां च तादृशैकलप्रतिज्ञानामनुगमसंभवेपि यद्य
धूमवत्तद्वह्निमध्यधामहानसंघोयो धूमवान् सो वह्निमान्यथा पाकप्रदेना इत्याद्यनेकविधानुपूर्विकस्य वह्निसाध्यकधूमोदाहरण
णस्यैवोपादाने अन्यगोभन्याया व्याप्तिः साधनधर्मिकसाध्यव्याप्यता बोधजनकवाक्यत्वेनोदाहरणानामनुगमेपि धूमो वह्निव्याप्य
इत्यादि वाक्यस्यापि तादृशत्वेन तद्गोभवेपि प्रतिज्ञादिष्वेकै अतिप्रसंगादिति ध्येयं अतएव पर्वतो वह्नि सामग्रीमास्तस्मादितादि क्रमि
कपंचकेपि नातिव्याप्तिः तस्मादितादिभावोक्तधकानां हेतुवयवव्यवहारा विनहेणा तादृशानुपूर्व्यवद्वि न्ने प्रकृतन्यायां तर्गतं हेतुव्यवहारा
दिति वदति नान्योन्येति इदमुपलक्षणा न्यायावयवत्वव्यतिप्रतिज्ञात्वादेः प्रवेत्तो उचितानुपूर्विके सस्यापि वैयर्थ्यं द्रष्टव्यं विभिन्नानु
पूर्विकस्य न्यायानंतर्गतत्वेन प्रतिज्ञात्वाद्यभावेनैव वा यणादिति न नुन्यायव्यतिप्रतिज्ञात्वादेः प्रवेत्तो पर्वतो वह्निमान् धूमात्तयो

योऽसवान् संस्यर्वा निष्ठादिविभिन्नसाध्यकक्रमिकवाक्यपंचकोटिव्याप्तिः न तस्योचितानुपूर्विकत्वेनेति वाच्यं व्युत्क्रमे
कप्रतिज्ञादिसमुदायाभिन्नरूपस्यैवोचितस्य तत्रापिसवा दूत आह साध्यापीतितथा च यादृशं यादृशानुपूर्व्यं विद्वन्नेय
पक्षकयत्साध्यकप्रतिज्ञादिव्यवहानस्तादृशान्यतमानुपूर्वीकत्वमेव प्रकृते तत्पक्षकतसाध्यकप्रतिज्ञात्वा दितितदतभा
यैव न्यायोनिर्वाह्य इति नातिप्रसंगाः ॥ न चैवमपि पर्वतस्ते जस्वीव न्ह्यो यो दहनं वा नु स आ लोकवान् ते जीव्याप्यहता ज्ञान
वा श्रयतस्मात्स ते जा इष्टादिसमुदायेति व्याप्तिः एकविधानुपूर्विकसाध्यादिपदपठितप्रतिज्ञादाह न पादि प्रवेष्टास्योत्पत्तिर्भावात्
तथा हि प्येनेतं नालि प्यट्वादिमादिस्थलीय न्यायोपनयस्त्वेतं न भेदव्याप्यप्यट्वा नि साकाशस्या तथा वा दितं वाच्यं तत्त
दानुपूर्विकभेदस्यैविसमये अतर्भावयि यत्वा तन्चैवं विभिन्नसाध्यकप्रतिज्ञापिसमुदायभेदमप्योचितसमये प्रवेष्टयसा
ध्यादिविशेषानिवेष्टामपि युक्तमुचितं तद्देहकटप्रवेष्टानपेक्ष्य लाघवादेव तत्पक्षकतसाध्यकप्रतिज्ञादेः प्रवेष्टीतत्वादिति भा
वः ननु साध्यादिविशेषम तर्भाव्यलक्षणेन ननु वानदोष इत्यत आह व्याप्यादौ रितितथा च लक्ष्यस्याप्यननुवातददोष इ
ति भावः पद्यपितपक्षके तसाध्यकप्रतिज्ञादिकं मत्र तदधमिके तसाध्यवसवो धस्वरूपयोग्यतादिकमेव वाच्यं अन्यथा सभा

क्षोभादिना कोधाजनकेन्याये व्याप्यापत्तिः एवं च बहिर्पर्वतादिकमेकविधमेव साध्यपक्षादिकमुपादायानिकृतेः निश्चितन्याये स
 भवादनुगमाभिधानमसंगतं लक्षणादिहृत्वा सर्वस्यैव वाक्यस्य सर्वबोधकत्वं भवात् तथापि तादृशानुपूर्वीणामेवानेवाज्ञातता
 दनिवेशाच्च बोधकतायाः नासंगतिः अत्र यद्यप्यानुपूर्व्याः क्रमिकतत्तद्वर्णविज्ञेयचमवर्णविषयवत्सन्नतया हेतुव्यानुपूर्व्यव
 दिह नूनस्य तेदीयचमवर्णस्य प्रतिज्ञाद्यव्यवहितोत्तरतासंभवात्प्रतिज्ञादिपंचकस्य क्रमिकत्वं दृश्यं तथापि तत्तुल्यमवर्णपूर्वप
 ववर्णाविशिष्टतत्प्रथमवर्णत्वमपि तत्तदानुपूर्वीविनिगमकाभावादिप्राज्ञायेनेदं यादृशयादृशानुपूर्व्यवदिहनेतत्तद्वहेतुसा
 ध्यकन्यायव्यवहारः कथं कसंप्रदायसिद्धन्तादृशान्यतमानुपूर्वीमहंतत्तद्वहेतुसाध्यकन्यायवनिगमतामयं इह च यादृश
 यादृशानुपूर्व्यवदिहने सामान्यतो न्यायव्यवहारः संप्रदायिकस्तादृशान्यतमानुपूर्वीमहमेव न्यायसामान्यलक्षणासि
 साध्याविशेषाद्यनिर्यत्रितं सुवचनिति ध्येयं न लोका न्यायलक्षणस्य यागेवीजमाहृतं तेनेति समाहितमित्येव न्यायः प्रतिज्ञाविगम
 नयोतिहेतुवर्थावेतप्रतिज्ञार्थधर्मिकनिगमनार्थप्रकारकोबोधः संभवमेव धृमाद्विमान्यवत्तत्तस्माद्विमान्याकाशका
 बोधेकाधकाभावात्तदंडवानुदंडवानुक्तदंडवानेत्याद्यव्यवधानेन तादृशविशिष्टविशेषणातयावदिह नूनस्य तस्यान्योन्याका
 क्षताभावादत आह यदाह नपोति ॥ प्रागेपसु तर्तापंचानामिति तथा च प्रतिज्ञादिनिजकवाक्यतया स्वाथविशिष्टज्ञानं जन्यतत्र

तिमूलमसंगतमितिभावः एकाविशेषनिषेधस्याविशेषातिरविधाननियतत्वादाहपरं हितयदाअवयवः स्वतयावयवेनार्थबोधक इ
तिप्राचीर्गर्धः कथं संबद्धते अतत्रैतत्प्रतिज्ञाहेतु नान्वयबोधिकेयवर्गः स्यान्नस्मान्नान्यन्येणात आह कथं चि
दिति उपनयस्थायपदस्यानिगमनेन उपगपक्षेतयोऽपि निराकारतया पनस्यनन्यवयवोध्यस्य प्राचामसंभवादित्ये भावः यद्यपि धृमाद
निमसर्वतानि नोयोधूमवान्धूमव्यापकवह्निमान्तदभिन्नोवह्निव्याप्यधूमवान्यतस्माद्वह्निमान्ति क्रमेण पंचानामवयवानां सौ
यविशिष्टबोधजनकत्वं न्यादिसाध्यकन्यायस्थत्वे संभवति तथापि चैत्रः पचति पाके जायतात् धोयः चैत्रः पाके द्वावानुसपचतीत्यादि
न्यायस्थले काचित् क्रमेण पाककर्तृवादि विशिष्टविशेष्यकान्वयबोधासंभवात्तादृशान्यायो व्याप्नोतात्तर्ह्येव वदितुं न विरोध्यताक शाब्दबो
धप्रतिनामजन्यायास्ति अज न्यपदजन्यायाः वाक्यस्य पद्विद्यते स्तत्र तात् अन्यथापक्वा चैत्रो गच्छतीत्यादौ नैव पचति चैत्रो गच्छतीत्यादेरपि पा
कस्य वदितुं न चैत्रो गच्छतीत्यादौ न्वयबोधापत्तेरिति ध्येयं विदितं विधेयकान्वयबोधातिविकृतस्थले वाक्यस्य सादरे तु तत्र पक्वत्वं स्यति उ. ध
विपिनक्षतिः फलानुजोधाकृत्यनायाः बीजितयसदसमान्येनान्तरस्थले आख्यातेन कर्तृविलक्षणा अतः तथा बोधे बाधकाभाव इति भा
व इत्यप्यहुः वक्तुं स्यति नैक्यदाह नणस्या न्वयि स्थलेपि सदृष्टो तोदाह नण स्यान्नान्वय एव तात्तर्ह्येव बोध्यं न चैत्रं पचति वाक्यवानामेकवाक्य
ताव्यवहारे स्तोत्रिकायां कथस्यादिपत आह कोति विशिष्टेति पत्रार्थानुमिति नृपैकाथप्रतिपुद्गेत्येकतामात्रेणोस्यः प्रातिज्ञादिपंचवाक्ये

धर्ममिति वाच्यं ॥ अन्यतमस्तस्यातिवृत्तत्वात् न्यायात् योतर्गतस्तस्याविशेष्यतो भिन्नधर्मिकतया वैयर्थ्यत्रांका नवकाशाद्युनन्वने प्रतिज्ञादिनिष्ठान्
 पूर्वीविशेष्यावच्छिन्नभेदवाच्यतमहेनिकेनानेयः अन्यथा वास्तविकतत्त्वात् ज्ञादिव्यक्तिभेदस्य प्रवेशोऽसंभवे वैयर्थ्यप्राप्तयेः उदासीनवाक्य
 व्यक्तिभेदस्यान्यतमत्वाद्यद्यत्कतयैव तत्रातिव्याप्यसंभवात् तथा च धर्मात्तेजस्वीपर्वतो बहिर्मान् धर्मादिमादिस्थलीयस्य प्रतिज्ञाद्यत्कधर्मादि
 यत्राभ्युत्पत्त्या न्यातमत्वात् तत्रातिव्याप्तिः प्रकृतपक्षे तावच्छेदकावच्छिन्नविषयता निरूपितप्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविषयता निरूपितसा
 ध्यविषयता तत्राविबोधकपरम्यतवाक्यत्वस्य प्रकृते निवेशोऽपि प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नभेदादेः केवलान्वयितया तदवच्छिन्नभेदाप्रसिद्धिः व्यास्यज
 त्प्रत्ययस्य न्यायप्रसिद्धिर्ज्ञाविषयिता व्यापकाविषयिता कवेन प्रतिज्ञाद्यत्कान्तिन्युत्पत्त्यन्यतो नैव कानोच्य प्रतिज्ञाविषयताया अवितादिष्ययिताया
 पकत्वादसंभवे स्यादतः स्वान्येति व्यापकविषयिता विशेष्यायव्यपेक्षेयापदानामेव प्रतिज्ञादिद्यत्कत्वात्तदन्येन प्रतिज्ञादावस्ति तथापि प्रति
 ज्ञात्तान्ययधर्मावच्छिन्नविषयित्वं प्रतिज्ञाविषयित्वव्यापकतधर्मातिवृत्तधर्मविद्विन्नन्यायात्तर्गतिविषयिता कवेन वाच्यं ॥ एवं हेतुसाध्यत्कत्वात्
 वन्यप्रतिज्ञाहेतुसमुदायादावतिव्याप्तिबाजगायोभयद्यत्केयादिननुप्रतिज्ञादेरपि स्वीयदलद्वयद्यत्कभागद्वयद्यत्कत्वात्तदसंभवे व्याप्तिव
 यत आह उभयमेवेति न चैवमपि निगमने व्याप्तिः उपनयस्थायैपदस्यानिगमने ननुपगपक्षे अर्थतस्मादाहिमानित्वेन निगमनस्योपनयदा

जगदेजीय

४

केदपदेननिगमनद्यटकवन्त्यादियदेनचयटिततादितेवाच्यंअन्वयबोधार्थमयपदस्यानुषंगोपितदतमविधानिगमनहाभावात्। तस्मादिति
मानिरेवनिगमनाकायात्निगमनाद्यकद्यटकंमदपनयद्यटकंयन्निगमनद्यटकंतदुभयाद्यटितत्वंबालक्षणेप्रवेक्ष्यतथाचार्यपदस्योपनय
वानिगमेनेपिद्यटकहादोषःनचप्रतिज्ञाद्यद्यटकहेतुद्यटकोभयाद्यटकतादिनाप्रवेरोप्रतिज्ञोपनयसमुदायेतिव्याप्तिःतस्यतादृशोभयाद्यटित
वादितेवाच्यंउदासीनवाक्यवाच्यतायावन्नपानुषंजनीयेनन्यायांतर्गतत्वेसतीयेतेनैवाहससमुदायस्यापिवाच्यतांन्यायविषयिताव्यापकवि
षयिताप्रतियोगिकत्वस्यन्यायांतर्गतत्वस्यप्रतिज्ञोपनयसमुदायेकुत्राप्यसम्भवात्कोचिनुप्रतिज्ञाहेतुइत्यत्रहेतुपदंप्रतिज्ञाद्यटकान्यपरंतत
थाचप्रतिज्ञाद्यद्यटकेतदद्यटकान्योभयाद्यटितत्वेसतीत्यर्थलाभान्नोक्तदोषःप्रतिज्ञोपनयसमुदायस्यप्रतिज्ञाद्यद्यटकेनप्रतिज्ञाद्यटकान्यो
पनयद्यटकेनद्यटितत्वात्एवंहेतुदाहरणइत्यादावपिउदाहरणादिपदहेतुादिद्यटकान्यपरंजातोहेतूपनयसमुदायादावतिव्याप्तिरित्याहुः
तच्चिह्नकस्याचिदवयवत्वलक्षणाभाह॥प्रतिज्ञादिति।तत्तद्विज्ञिष्यार्थविषयेतितन्मात्रविषयकेत्यर्थःतेनप्रतिज्ञाहेतुसमुदायस्यप्रतिज्ञाध्वविषयक
ज्ञानजनकत्वेपिनतजातिव्याप्तिःवाक्यस्यन्यायांतर्गतवाक्यस्यतेनोदासीनवाक्येनातिव्याप्तिःअत्रतादृशान्यतमेवोद्यजनकर्तृत्वरूपयोग्य
त्वेनेवेतिवाच्यंअन्यथासम्भवाद्धोआदिवन्नाद्धोद्यजनकेविप्रतिज्ञादाव्याप्रापतेःतथाचचिन्नमानुःप्रमेयोदयमादिद्यादोप्रतिज्ञाकदशोक्तानुः
प्रमेयइत्यत्रातिव्यापिःतस्यापितादृशबोधस्वरूपयोग्यतादिसुखरसःकोचिदिसुक्तासूचितःनन्वेकलक्षणात्यलक्षणांतरादूषकत्वात्तस्यैवेति

जग

मूलमसंगतमतमत्राह। तथा चेति॥ साधकाभावेन जातिनिवनास्तिप्रकाशितेनेषैव प्रतिज्ञाव्यवहारसंभवेतदन्यथानुपपत्त्या जासकल्पनादि
यात्रायः बाधकमिति तादृशजाताविमनुष्यज्यतेपंचेतिजातयश्चप्रेनयः द्विजादितेनचपयस्यरीरेनाप्रत्येकावयवज्ज्ञानवृत्तीनां निर्विस्तृता
तीनामेवप्रागुक्तन्यायजज्ञानेसांकर्यसंभवात्पुनः द्विज्याद्युपादानमनर्थकमित्तिवाच्यं। एवंचावयवैरेकबोधजननयद्वैप्यसांकर्यार्थतदप
न्यासादितिभावः। ननुन्यायजन्येदित्रादिजन्येप्रत्येकजन्येचत्राव्यबोधेचविधाएव नानाजातयोवाच्यः तत्कृतः सांकर्यमित्याह तत्रतत्रेति।
सुतयामितिप्रतिज्ञादिव्यवहारानुबोधेप्रत्येकजन्यबोधवृत्तिवैजास्यसर्वेपि द्विजादिजन्यबोधेतादिकथंजातेः कल्पकाभावादितिभावः मिश्रमत
मोहकेचिहिमूलस्थमन्यथापदव्याकरोति यदिचेतेकदाचिदिति सांकर्यसंपत्तयेननुनियामकाभावात्कृतः संकरद्रष्टव्यमत्राह॥ एवमिति ननु
समनीयतनेनजातेरनेगीकानासर्वजातियहमिससंगतमतमत्राह एजातीयहंवेतितथाचसर्वनिबलक्षणमवयवोतरोतिव्याप्रमितिभावः
सांकर्यपदस्यमरव्याध्यागोत्रास्वनसः मूलोक्तदोषमध्यससोत्रलक्षणपानिष्कुरुतेसाध्यद्वयादिवक्ष्यमाणार्थस्यचत्राव्यवहारभाधमाह। का
ध्यवृत्तितथाचेतिअत्रजनकोतेनहेतादेववैयव्यनेनोदासीनवाक्यस्यव्युदासः नचपर्वतवन्निमानितिप्रतिज्ञायावन्निमानस्तादात्म्येन
पर्वतेप्रकाशमानपक्षतासाध्यतावेवैदकीभूतवाहुताविशिष्टवैशिष्ट्या रगा हिजनकर्वनामार्थयोर्भेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नतयापर्वतेवह
संयोगेनप्रकाशमानमवादितीवाच्यं॥ नामार्थयोर्भेदेनान्वयस्यापिप्राच्यैः स्वीकरोतन्मतएवमिकास्तकयणात्वेदार्थकविभक्ति

नामिव तदर्थकं मतु बादि व्यवहारस्यापि नियामकत्वादेवाव्याप्तिप्रसंगस्य तैः निरस्य तादृशित्वाकः पक्षतावच्छेदकविशिष्टस्यैव प्रयोजनमा
 ह उदाहरणार्थेति न च यत्र पूर्वसावच्छेदेन साध्यसिद्धेर्नुद्देश्यते तस्मान्नाधिकरण्येन परतन्म्यदृष्टं ततया तत्रोदाहरणोति व्याप्तिरिति वा
 यी पक्षतावच्छेदकनिष्ठा वदच्छेदकत्वावगाहिताया अपि विशिष्टा विरोधणियुक्तादिति भावः साध्यतावच्छेदकेत्यस्य फलमाह उपनयाच्चेति
 वह्निव्याप्यधूमवान्यवर्तइत्याद्युपनयाच्चेत्यर्थः अत्र येन संबन्धेन साध्यतातेनैव साध्यवैशिष्ट्यावगाहिर्बोध्यते नाव्ययतासंबन्धेन ज्ञा
 नसाध्यकोत्तमवायसंबन्धेन ज्ञानहेतौ ज्ञानव्याप्यज्ञानवाध्यायमित्युपनयेनातिव्याप्तिः सीप्याद्यवैषम्याच्च सन्यायप्रयोगइति भावः ॥ इ
 योनुदाहरणोपनययोः सर्वमिदमापाततः प्रतिज्ञासहकारेण हेतव्यवस्थापि प्रकृतपक्षधर्मिकस्वाध्यायविशिष्टप्रकृतसाध्यवर्णको धकता
 या तत्रातिप्रसंगस्य दुर्वारितापत्तेः तद्वानपायप्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यवर्णान्वयबोधतावच्छिन्नप्रतिज्ञनकावयवतमेव तन्मस्योक्त्या चैतथा न
 पक्षसाध्ययोरेकमोत्रप्रवेष्टाप्रतिज्ञानात्रैसंभवापत्तिकतोदयमुपातमित्येव तत्तद्वह्निभूतिवाक्यस्योतिप्रतिज्ञासम्मानार्थकस्योतिरोपः
 तस्या विकथं विपनामत्रप्रयोजनशाब्धीजनकुलाद्युत्थाश्रितसंयतेन साध्यासंभवाकाह प्रकृतस्यायोति साध्यव्याप्यवतान्नितेनपिकदा
 निदुद्देश्यतादुपनयातिव्याप्तिरतो व्यावृष्टे प्रकृतसंयतेतिवह्नि साध्यकोत्तादिन्यायावयवतेसतिप्रकृतानुमित्यन्यूनानतिविक्रानाब्धीन
 जनकरोक्तौ वह्निव्याप्यधूमसाध्यकप्रतिज्ञालक्षणास्य वह्नि साध्यकोपनयेऽतिव्याप्तिः तस्यापि न्यायावयवतात् वह्निव्याप्यधूमसा

ध्यकानुमितिसमानाकारत्वावधौ जनकत्वप्रकृतन्यायावयवत्वेत्यतिअनिमित्तन्यूनानतिरिक्तविषयकत्वावधौ जनकत्वोक्तौ च
बह्वि साध्यकप्रतिज्ञालक्षणस्य तत्साध्यकोपनयेति व्याप्तिः तस्यापि प्रकृतन्यायावयवत्वावधौ व्याप्यसाध्यकोपनमितिसमानाका
रत्वावधौ जनकत्वप्रकृतद्वयमित्यर्थः इदं तु चिन्त्यते बह्वि साध्यकोपनयस्य व्यावृत्तये प्रकृतद्वयमित्यसंगतिसाध्यादिभेदेन
प्रतिज्ञायाभिन्नतया बह्वि साध्यकप्रतिज्ञालक्षणे यत्किञ्च न्यायावयवत्वेत्यति बह्वि साध्यकानुमित्यन्यूनानतिरिक्तविषयकत्वोक्तौ
जनकत्वमात्रस्यैव सम्यक् प्रकृतन्यायावयवत्वं पर्येत्येवमर्थः किं तु बह्वि व्याप्यधर्मसाध्यकप्रतिज्ञालक्षणस्य बह्वि साध्यको
पनयेति व्यापिवानपाथमेव प्रथमं प्रकृतपदं द्वितीयं तस्यैव लक्षणस्य बह्वि व्याप्यसाध्यकोपनयेति व्यापिवानपाथं तादृशोप
नयस्यापि यत्किञ्चिदनमितिसमानार्थकत्वात् ॥ न च बह्वि साध्यकप्रतिज्ञालक्षणे नुमित्यसंगतत्वं बह्वि व्याप्यसाध्यकप्र
तिज्ञालक्षणे न्यायावयवत्वं प्रकृतत्वं तदुभयं बह्वि साध्यकोपनयस्य व्याप्यायेत्यर्थे न पानासंगतिसंगतिरिति वाच्यं तथाप्येकल
क्षणस्य प्रकृतद्वयस्य व्यावृत्त्यनधाने अदभविरोधापत्तेरिति ध्येयं प्रकृतपदार्थं व्याकरोति यादवापक्षसाध्यकेति यथार्थं वि
दिन्नसाध्यकयधर्मावदिन्नपक्षकेयर्थः न च यधर्मावदिन्नसाध्यकस्यायावयवत्वेत्यर्थं यधर्मावदिन्नसाध्यकानुमित्यन्यून
ानतिरिक्तविषयकत्वावधौ जनकत्वमेव तदधर्मावदिन्नसाध्यकप्रतिज्ञात्मकस्तु तदधर्मावदिन्नपक्षकत्वयोः प्रवेशोऽप्यर्थ इति वाच्यं ॥

तद्धर्माविधिन्नसाध्यकानुमितिविषयितासमनी यतविषयताकवपर्यवसानुस्यतद्धर्माविधिन्नसाध्यकानुमित्यन्यनातिरिक्तविषयकवस्यबोधमात्रेवाप्रसिध्याप्रतिज्ञामात्रेवक्षणा स्यात्संभवापत्तेः प्रोचस्तु बाधोविषयतद्धर्मज्ञानजन्यज्ञानीयधर्मादिसादिच्छलीयहेतुवयवेविषयतमात्रपक्षधूमज्ञानजन्यज्ञानीयतसाध्यकप्रतिज्ञालक्षणस्यातिव्याप्तिवारेणार्थमवश्यं तद्धर्माविधिन्नपक्षकहेनन्यायावयवोनिवेदानिय्यः अन्यथातत्रापिधूमज्ञानजन्यज्ञानतावदिन्नसाध्यकन्यायावयववत्स्यविषयततावदिन्नपक्षकधूमज्ञानजन्यज्ञानतावदिन्नसाध्यकशाब्दधीजनकतस्यवद्वयोस्सहेनातिव्याप्तापत्तेः बाधोविषयततावदिन्नपक्षकन्यायातिगतिरस्यहेतोर्विषयततावदिन्नपक्षकन्यायावयववताभावादेवव्युदासात् इतिचानुमितावपितेधर्माविधिन्नपक्षकवदेयं अन्यथाबाधोविषयततावदिन्नपक्षकोपदर्शितप्रतिज्ञायाएवलक्षणस्यतत्रयहेतुवयवेआतिव्याप्तापत्तेः तत्रापि विषयततावदिन्नपक्षकप्रकृतसाध्यकानुमित्यान्यनातिरिक्तविषयकशाब्दधीजनकतादिसाहुस्तरे ही हेतोपतिमोक्तस्थलेऽनुमितावा लोकनेष्टमेवधूमज्ञाप्यहविषयः हेतुवयवजन्यबोधेवहिनिएनविधूमज्ञाप्यहभूतसतइतिरिक्तविषयकज्ञानजनकतादेवोक्तहेतावतिव्याप्यसंभवापत्तेर्वाच्य एतदस्यसंभवेनैवादिपदेनैयतादाच्यतवैतसर्वप्रमेयज्ञेयतादियादिच्छलस्योपग्रहात् प्रकृतानुमितिविषयतावतिभूताविषयतात्रान्यतस्यप्रकृतव्याप्यविषयकहेतूपस्यवावक्ष्यमाणा नातिरिक्तविषयकवस्यधर्मादालोकवाच्यवतीवहिनान्धूमादिसादि

न्यायस्वलीयहेतावपिसहाय्यतुधूमातेजस्वीपर्वतोवह्निमान्धूमादिह्यादिस्वलीयहेतावतिव्यासेवागणार्धमेवान्यूनपदं तत्र वह्निनिष्ठ-
स्यैवधूमज्ञानज्ञाप्यत्वस्यानुमितौहेतुजन्यबोधेभानादितितुक्तं तत्रा प्राधानिकेनहेतुजन्यबोधेनआकांक्षादिसाम्याधूमज्ञाप्यत्वस्यैव
द्रव्यत्वादिनिष्ठस्यधूमज्ञाप्यत्वस्यविषयीकरणान्नतिरिक्तविषयतासंभवात् ननु निगमनस्यपक्षतावच्छेदकरूपेणपक्षबोधकत्वा
दन्यूनपदेनैवतद्वारणसंभवतीत्यतआहयद्यपीतिसंबधितप्रकाशेणपक्षवाचकमतुबाधकमेवनिगमनेस्तीत्यतः साक्षादितिपक्षता
वच्छेदकरूपेणेति तदर्थः न्यूनतेति निगमनस्यप्रतिज्ञासमानाकानबोधजनकतायामेवपुनरुक्तप्रतिसंधानादबाधितत्वादियत्
तस्यलभ्येतनान्यथेतिभावः॥ अयमदीत्यादिपदादियमितिकर्त्तृत्वनिर्णयेनपुंसकेचैदमित्यस्यपरिग्रहः तथेतिअन्यूनविषयकत्वमि
त्यर्थः इत्यनेतिअयमादिपदाभुषं गादन्यूनविषयकबोधजनकत्वेनैवेत्यर्थः॥ निगमनस्यापि कथांश्चित्तमामत्रबोधकत्वान्नयमान प्र
तिहेतुवितिमूलासंगतेनाह तदर्थमेति नपत्रामर्त्तहेतुवितिइदंचसर्वतमूलस्ययथाश्रुतार्थमस्मिन्प्रेष्ये नैतिसर्वतस्यैवप्रस
तन्यायावयवार्थकतया व्याख्यातत्वादितिभावः निनुक्तेतिप्रकृतानुमित्यन्यनानतिरिक्तविषयकबोधजनकत्वेसातिप्रकृतन्या
यावयवमत्वमर्थः तदपिनिगमनमपिअबाधितत्वादेरित्यादिपदादसम्यक्तिपाक्षितसंग्रहः अबाधितत्वादेर्नयदार्थतया

निगमनबोध्यासंभवादाहृतकोधेतिविशिष्टेतिव्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टस्यहेतोर्न्यायेनाप्यलक्षणःसर्वधत्तबोधजनकतयेत्यर्थःअत्रचनिगमनस्थानुवादप्रतिपक्षानोतनमेवाकाधितवादेर्मानसग्रहोपस्थाकथंचित्तद्वोधोपधायकत्वं बोध्यमिन्नमतमुपपन्नमितिहितिदितिअनतिरिक्तपदमित्यर्थःतेनउक्तोपाहृतोपस्थाकथंचित्तद्वोधोपधायकत्वं भेदाभावस्यैवतेनबोधनात्तथाचानुमितिन्यूनविषयकत्वादन्यूनपदेनैवतद्व्यापनसंभवतीतिभावःननूक्तस्थलेपितसूर्यभ्रमेणपृथिव्यामित्यनभेदःसंभवत्येवेत्यतआहताप्यमितितादृशबोधेतिअनुमित्यन्यनविषयकबोधेयर्थःअतिप्रसक्ततात्अवयवांतरेपितसत्तात्अथाअवयवांतरेतत्सत्तेपिनक्षतिःतस्यातरेरिक्तविषयबोधजनकतयाअनतिरिक्तपदेनैववाच्यासंभवादतआहृतचेतितावतापितासूर्यभ्रमेणापीत्यर्थःतथास्यअन्यूनविषयकबोधजनकत्वस्यसंभवाद्यन्मैसादेरितितथाचताप्यभ्रमादावप्येकदेशस्यैवअन्यनविषयकज्ञानजनकत्वंनसमुदितोपाहृतणस्यतस्यचन्यायावयवार्थकेनसूर्यतद्वत्तेनैववाच्यसंभवतीतिभावःचित्रगुःसूर्यदशतिप्रतिज्ञायांचित्रपदसमाभिव्याहारेणबोधजनकत्वमिवप्रकृतोपियन्नेत्यादिपदसमाभिव्याहारेणतादृशबोधजनकत्वस्याक्षणात्तानकिंचिदेतन्नायमासीति

तथा चान्यूनविषयकत्वाभावादेव निगमनव्युदासात्तद्वारणार्थमनन्ति त्रिकपदव्यर्थमिति भावः नन्वेवं न्यूनतातादवस्थमन्तत्र
हवाक्येति उपनयनिगमनस्वरूपयोर्विक्रययोरेकवाक्यताबलाद्विशिष्टवैशिष्ट्यान्वबलादेव विशिष्टस्य प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यप्र
कृतपक्षस्य लाभादित्यर्थः तथा च विनाप्यनुपगमबाधितत्वादिचो धर्म्मसंभवात्तदनुसंभवं नप्यव्यधिमिति भावः यन्नपक्षता
वच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धिपुद्गेत्या तत्तदवच्छेदेनैव साध्यस्य पुनरुक्तज्ञानमबाधितत्वादिग्रहोपयोगितश्च वाक्येकवा
क्यतया बोधा न्नसंभवातिवृद्ध्याप्यधूमवत्सर्वतश्चावच्छेदेन बाधिमत्तग्रहेपि वर्ततावच्छेदेन बाधिमत्ताग्रहात् अन्वायिता
वच्छेदके धर्म्मवच्छेदे नैवान्वयस्य व्युपन्यासदनुषंगपक्षस्यैव सभ्यत्वं मित्या वेदयितुं यदि चेत्सुक्तं सामान्यतोऽधिकरणप्रकाशे
पा उपनयस्येति वारणा यतदियमेवं न्वयः नन्वेव पक्षतावच्छेदकावैशिष्ट्यसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिमेव अन्यनविषयकत्वं निरुच्यो
पनयवारणार्थं भवादिसंभवात्तमित्येवार्थयन्नाधिकरणत्वे मेयं ज्ञेयत्वादिप्रादिक्रान्ते पान्यायस्तत्रोपनयस्य पक्षतावच्छेदकीभू
ताधिकरणत्वावैशिष्ट्यवसाध्यवत्तावगाहित्वादाधिकरणत्वावच्छेदेन प्रमेयवसिद्धेरुद्देश्यत्वादेव सिद्धसाधनायोगादिति भावः
अथान्यूनविषयकत्वं ननु पक्षविशेष्यकसाध्यप्रकारकत्वं वाच्यं तथा चेपक्षानिष्टमुख्यविशेष्यत्वं प्रवेक्ष्य नोपनयवारणार्थं

भवत्तद्वानणार्थं विशेषमातिमयुक्तमतआह। यत्र चेति ताद्रूप्येणेति पक्षता वद्वेदकनूपाभ्यामियुर्थः तथा च पर्वतो वह्निमान्धू
 मोद्योयोधूमवाहसवह्निमान्यथापर्वो इत्यादि स्थलीयोदाहनणस्य पर्वतो वह्निमान्वहेति यादि स्थलीयस्य वह्निव्याप्यवह्निमा
 भ्यामिसुपनयस्य च वानणार्थमिति निरुक्तपदतत्रापियद्रूपेण पक्षतदन्त्यनूपेणेव दृष्टं तत्र नितिमते निरुक्तो दाहपणेऽतिव्या
 प्यसंभवादुपनयपर्यंतानुसरणं यनुदृष्टं तस्योदाहणं व्यद्यत् कत्र पक्षेति व्याप्यसंभवादुपनयानुसरणं तत्तुदं तथा स
 मग्रे सामानाधिकरण्याद्वदृष्टं वनुदाहोदाहणोति व्याप्तिप्रदर्शनस्य संदर्भविजोधापत्तेः न च साध्यहेतूस्तन्यायवृत्तात्
 भव्यीकृतस्तदुपनयोति व्याप्तिः उद्देश्यता वद्वेदकविधेययोऽयं व्याप्योयो वह्निमाहसवह्निमानिसुदाहणस्य निजाकाक्षतेना
 संभवादिति वाच्यं यद्योगाप्रोध्यम्या दिबललभ्यस्य वह्निव्यापकत्वविशिष्टवहेनेयविधेयतया दंडवान्नक्तदंडवानिद्यादेरिवोदा
 हणस्यपि निजाकाक्षता संभवात् व्यापकत्वस्य संसर्गमियदियाभानमतेपिसंयोगमात्रेण वह्निमसि व्यापकत्वाविशिष्टसं
 योगेन वह्निमता च न्वयकोधेवाधकाभावात् एकसंबंधेनोद्देश्यविधेयभावे निजाकाक्षतादिति ध्येयं न नूतनस्थले पक्षे साध्य
 संदेहाभावा न्योयप्रयोगेन नास्ति कुतस्तत्रोदाहणं दावति व्याप्तिरत आहसि साध्यविषयेति ननु सि साध्यविषयान्या यप्रयो

गोविवादग्रस्त इत्यत आह यत्र वेति । पर्वतवत्सामानाधिकरण्येन साध्यमिधेरुद्देश्यहेसिधसाधनापत्तेरतः पर्वतवा बद्धेदेनेयुक्तं
यदूपेण पक्षवृत्तदन्यत्रूपेणैव दृष्टान्तवचनमिति प्राचाप्रवादश्चाक्षर्थमेतत्तदुदाहरणस्येति यद्यपि पर्वतवा बद्धेदेन जातिमतस्यादे
इयतायां जातिमपर्वतस्य तादात्म्येन हेतुर्लक्षणवयवमन्नेति व्याप्तिर्सम्भवादुदाहरणमात्रेति न सं गता तथापि पक्षमुखविशेष
कसाध्यवत्तावगाहितरूपस्यान्यनविषयकत्वस्य प्रवेगे वयवांतरेति व्याप्त्यस्मत्तन्मात्रानुसरणमिति भावः ननु यन्मते द
ष्टान्तमनतर्भाव्यौ बोधाहरणकारी तन्मतेन्यौ दाहरणेति व्याप्तिः सम्भवतीत्यत आह । सत्यं तस्य वोति न नूत दृष्टान्तस्य पर्वतस्यैव
सामानाधिकरण्येन बहिर्मतबोधकत्वेप्यनुमिति विषयी भूतस्य पर्वतहीवद्धेदेन बहिर्मतस्याबोधकत्वादूनपदे नैव वाच्यं स
म्भवतीत्यत उक्तं सत्यं तस्य वैसंबदति न मे श्वरो देवः सौ दामिनी द्रव्यमित्यादि प्रतिज्ञौ कदेवास्य मे श्वरो देवो दामिनी द्रव्यमित्यादेरपि
प्रकृतानुमितिसमानाकारबोधजनकता तज्जातिव्याप्तिरत उक्तमवयवाद्यटकेति अवयवाद्यटकत्वे सति यन्यायातगतितत्वे सतीत्य
र्थः हेतुतस्य प्रतिज्ञादिहेतुभागस्य न्यायस्य पूर्वप्रतीके व्यावृत्तिमुक्तापरप्रतीके पिता माहायमादीति हेतव्याटित हो क्सापि हेतु त
भागस्य वारणा सर्वबादयमादी ह्यपिकाञ्चित् न चोपनयादिनिगमनो तर्भागेप्यतिव्याप्तिर्सम्भवादयमादिपर्वतानुधावनैव व्यर्थमि

तिवाच्यपक्षतावच्छेदकमात्रावच्छिन्नविशेषकसाध्यप्रकारकत्वं नूपा नूनविषयकत्वविवक्षयापितद्वापणसंभवादिति भावः । तदुक्तं
 नतिरिक्तपदं न च साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाविधेयताकत्वं नूपा नूनविषयकत्वं निरुच्यैव प्रतिज्ञादिहेतुतभागादेव निपासंभ
 वादनतिरिक्तपदं व्यर्थं तत्र धूमज्ञानज्ञाप्यवद्विहावच्छिन्नस्यैव विधेयत्वादिति वाच्यं । विविष्टवैशिष्ट्याविषयतातिरिक्तस्य विधेयत्वं
 स्थानं गी कानातादृशविशिष्टविषयतायाः प्रकृत्येव सत्त्वादनतिरिक्तपदसाधकत्वाधर्मेव तावद्भावविवक्षणाच्च वस्तुतः प्रतिज्ञासह
 कसेवाहेतुवयवस्योपस्थाप्यपदसहकारेण निगमनस्य नूनविषयकज्ञानजनकत्वात्सम्यं । तस्यावयवार्थकत्वेपि हेतुनिगमनयो
 रनिपायानातिरिक्तपददेयं न व नूनविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नजन्यतानेनूपितजनकत्वं निरुक्तिविशिष्टसंभवादित्युक्तमुपस्था
 मः यद्यपीति सर्वस्य पक्षहेतुव्यतिरेकेणः साध्यस्यात्रातोवाधितहेतुसाध्यको न स न्यायशक्तिरेव लान्वयिनः साध्यतयो लुप्तः
 अतिरिक्तेति प्रकृतानुमिति विषयतातिरिक्तस्यार्थः तद्विषयिताया केवलान्वयित्वादिति भावः । न चोक्तेवाच्यमित्युच्ये न्वयः कोटीति प्र
 मेयत्वाभावपक्षेयादिः संदिग्धएव न्यायप्रवृत्तेनावश्यकत्वादाह । संज्ञायस्य चोक्तं ननु खंडज्ञाः प्रत्येकपदार्थप्रसिद्धेव सर्वप्रमे
 यं न वेति संज्ञायः संभवतीत्यत आह । प्रकृत्येति प्रकृतानुमितेविषयतासमव्यापकाविषयताकत्वमित्यर्थः । सामानाधिकरण्योक्ता

स्य वैयर्थ्येनाप्रविष्टत्वादितद्रूप्यं सर्वपक्षकोपनयमात्रेतिव्याप्तेः कल्पितमाह ॥ प्रकृतानुमितौतिवक्तव्यमित्यस्यान्यूनान्तिरिक्तविषय
कत्वं दृष्टेनेत्यादिः सकलेतिसकलाभिधेयवृत्तिधर्मवदिदं प्रत्यमितियोजनाकेवलान्वयिसाध्यकन्यायस्य विप्रतिपत्तिर्नान्ययोनमवे
नास्वीकानाद्यतिरेकिणः साध्यतयोलेखः तत्रानुमिताविबोपनयेवस्तमात्रस्यैवप्रकृतत्वात्तत्रास्तेव्याप्तिरितिभावः । ननुनेनवद्विन्नप्र
कृतानुमितिप्रकृततासमव्याप्तप्रकृतताकत्वंवाच्येतथाचानुमितौअस्वरूपतोप्रकाशणामभावप्रतियोगित्वादीनामुक्तस्थली
बोपनयेव्याप्तादिद्यटकतयास्वरूपतः प्रकृतत्वान्नतत्रास्तिव्याप्तिरतत्राह । सकलाभिधेयानिष्टेति तथाच सकलाभिधेयानिष्टा
यताभावप्रतियोग्याकाशासताभाववदिदमाकाशादिसादितादात्म्यसंबन्धावद्विन्नहेतुर्कन्यायस्त्वलीबोपनयेतिव्याप्तिः तत्रानु
मितौउपनयेचस्वरूपतः प्रकाशणात्तुल्यतादितिभावः समव्याप्ताहैवहायसमसंख्याप्रकृतताकत्वेतौनकापिदोषइतिध्येय
प्रकृतपक्षइतिपक्षतावच्छेदकधर्मवद्विन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकधर्मवद्विन्नप्रकृतताकत्वमित्यर्थः तदन्यूनवि
षयकत्वंप्रकृतानुमित्यन्यूनविषयकत्वंतत्रयदिनिरुक्तविषयतादिलक्षणाविषयतात्रान्यत्वरूपमनतिरिक्तविषयकत्वंनेवेत्येते
तदाप्रक्षदितिप्रकृतत्वांनुक्तौबहिर्नद्रव्यात्तेजस्वीपर्वतोवह्निमान्बहिर्मद्रव्यादिसादौतादात्म्येनहेतवयवेतिव्याप्तिः तस्यापिद्रव्य
त्वेनैवपक्षेप्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिताद्यदिचप्रकृतव्याप्तिविषयकत्वरूपमेवानतिरिक्तविषयकत्वंप्रवेत्येतत्तथापर्वतोवह्निमा

नृ वह्निमद्रव्यादिसादिस्थलीयहेतावतिव्याप्तिवारणार्थतद्बोध्यं साधीयप्रकृतत्वस्य व्याप्यवृत्तिं स्वयमाह प्रकृतपंचम्यर्थेति ज्ञापकत्वादि-
 पोयः पंचम्यर्थकैस्तप्तुक्षक इत्यर्थः तथा च हेतुत्वं वाच्यवत्प्रमेयत्वादिसादौ हेतव्यवस्य पंचम्यर्थे हेतुत्वे प्रकृतपक्षे वाच्यप्रभेदस्य प्रमेयत्वसा-
 ध्यस्य वैशिष्ट्यावगाहितोपि साध्यतावच्छेदको भूत वाक्यत्वं प्रकोपेण तद्वैशिष्ट्यावगाहना न्नोति व्याप्तिः हेतुत्वं वाच्यत्वं वाच्यत्वादि-
 यादिकं तु न न्यायसिद्धसाधनादिति भावः इत्थं च व्याप्तिविषयकत्वरूपमनातिरिक्तविषयकत्वं लक्षणे प्राविष्टमित्याशये नोक्तं प्रकृतप-
 क्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यविषयता बिलक्षणाविषयता शून्यत्वस्य प्रवेक्षितुं ज्ञापकत्वं प्रमेयत्वाच्च बन्निष्ठधर्मवत्प्रमेयत्वादिसादौ पर्वतो-
 क्तिमत्त्वं तात्तेजस्वी वह्निमपर्वतादिसादौ च हेतव्यवस्य वानणाय साध्यस्य प्रकृतत्वमिति ध्येयं अत्र च प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यविषयताक-
 र्वं साध्यतावच्छेदकधर्माविशिष्टं न विधेयताकल्पपर्यवसितं ग्राह्यं तेन न व्यभेदे ज्ञानज्ञाप्यत्वस्य हेतुपंचम्यर्थत्वाद्विषयत्वं धूमज्ञानजन्यज्ञा-
 निर्ययं धूमादिसादौ हेतव्यवस्य प्रकृतसाध्यप्रकृतपक्षवैशिष्ट्यावगाहिबोधजनकत्वेन तत्रातिव्याप्तिः ज्ञानज्ञाप्यत्वरूपपंचम्यर्थैक-
 दशास्य ज्ञानजन्यज्ञानस्य तदर्थविषयताया विधेयतया अनन्वया दृष्टिद्वयोपस्थाप्य योनेर्बोद्धव्यविधेयभावेनान्वयस्य व्युत्पन्नत्वा-
 दिति वदति तादृशोति प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यविषयता बिलक्षणाविषयता शून्यत्वमित्यर्थः तादृशविषयता बिलक्षणावम-
 तादृशविषयता भिन्नत्वं सर्वस्यैव प्रतिज्ञाजन्यबोधस्य तादृशवैशिष्ट्यविषयता भिन्नसाध्यादिप्रत्येकविषयता बहेन प्रातिज्ञाभा-

नए वा संभवापत्तेः किं तु तादृशविषयता व्यापकत्वे तथा च तत्र साध्यपक्षयोः प्रकृतता तु ताप्रतिज्ञायां संभवस्यात् तज्जन्यबोधविषय
ताभाजस्यैव सामान्यतः साध्यविशिष्टपक्षविषयत्वव्यापकता दत्तस्तदुपात्तं न तु ज्ञानभेदेन स नूपसंबंधात्मिका नो विषयता व्यक्तीनां
भेदात्प्रतिज्ञाजन्यबोधानामपि न तादृशविषयता व्यापकविषयता नून्यवमित्यसंभवः समानाकारविषयता नामैकस्य विवाद
ग्रस्तत्वादतः प्रकाशितं समाह। प्रकृतहेतुकेति अन्वयव्याप्तिरेन प्रवेशो व्याप्तिरेकिणिनिगमनेति व्याप्तिरतः सिद्धोपयिक्तं प्रकृतहेतु
मताभिनिश्चयोत्तरप्रकृतसाध्यकानुमितित्वं घटितधर्मवर्द्धिर्न जन्यतानि नूयितजनकता वच्छेदकविषयता नून्यतमर्थः तेन वद्विव्या
प्यधूमवर्द्धिर्नूयितसंयोगेन पर्वते वद्वेः साध्यतायां पर्वतो वद्विमानुधूमादिप्रादिस्थनीयप्रतिज्ञादिषां संबंधमया दया वद्विधूमयो व्याप
वगाहि हेतुपित्तो व्याप्तिः यद्यपि विवक्षेयव्याप्यवयवत्वं गभं निरुक्तो वैव अन्यथा तद्ज्ञाने पि हेतुतभागेति व्याप्तिविवक्षयते तथा च निग
मनस्यायमादिपदा घटितत्वं कल्पे अन्यूनपदे नैव तद्वा नणसंभवः तथाप्यन्वयै व्याप्तिव्यक्तीनां विधत्ता देकोपादानेऽन्यामंतभविष्यत्
ता वच्छेदकसामानाधिकरण्येन दृष्टं वद्विदाहरणोति व्याप्तिरेव निपायोक्ता नुस्यावयवकतादिति भावः प्रकृतहेतुप्रवेशस्य फलमाह वद्वि
व्याप्योति वद्वि व्याप्या लोकवत्त्वत्वेन पक्षवेतद्रूपा वद्वि नैव वद्वेः संज्ञायाभावा न्याय एव नावतन्तीत्यर्थः तः न धर्मोति यत्तु वद्विव्याप्या
लोकवत्त्वयोग्यहीतेष्वर्तवद्विसाध्यकहेतुकांक्षानसंभवतीत्यतः सधर्मपदमितितत्तुद्वैपर्वतधर्मिके वद्विसिद्धोपयिके हेतुकांक्षानु

एतावपि बह्व्याप्यालोकवत्तत्तावद्विन्नधर्मिक इत्यनुमिष्टपयुक्तहेताकांक्षायां बाधकाभावात्प्रकृतपक्षस्य प्रकृतसाध्यवत्तु कुतु
 याकांक्षयैव हेतुप्रयोगादिति प्रकृतसाध्यप्रवेशस्य फलमाह ईधनव्याप्येति तस्याः प्रतिज्ञायाः इदं तु बोध्यं सप्त तस्य न्यायावयवार्थपक्षे एव
 कल्पोभिहितः तेनावयवाद्यटकन्यायांतरातिरस्य हेतुतभागास्य प्रकृतसाध्यविषयकत्वेऽपि न तत्रातिव्याप्तिः न चैवमनतिविकृतपदवैयर्थ्यं अ
 न्यूनविषयकत्वाभावेनैव अवयवांतरव्युदासादितिकार्यं पर्वतहावच्छेदेन न केन्साध्यतायामेतत्पर्वतहावच्छेदेन दृष्टं तव्युदाहरणे अ
 तिव्याप्तिवारकत्वात् न च तथापि पर्वतवह्निना न्वह्नि सन्निपातकारकबोधस्यापि तावदन्यतमत्वादाह्निधूमज्ञाप्यो न वेति सर्वत्रास्य व्याप्ति
 तादृशान्यतमबोधानेव स्यात्तादृशव्याप्तितादवस्येति तथापि केवलं प्रोक्तं ब्रह्मादियादौ हेतव्यपेक्षेति व्याप्तिः तस्या व्याप्या विषयकत्वे नान्ति
 रित्तविषयकत्वात् पक्षे साध्यवैशिष्ट्यावगाहितेनान्यूनविषयकत्वाच्च पर्वतहावच्छेदेन साध्यसिद्धेर्न देव्यत्वादेव सिद्धसाधनानामभ
 वादिति कार्यपक्षमुख्यविशेष्यकसाध्यवैशिष्ट्यावगाहितरूपा न्यूनविषयकत्वविवक्षयैव तदुपपात्तं पंचम्यर्थहेतुत्वस्यैव तन्मु
 ख्यविशेष्यकत्वादिति द्रष्टव्यं चेत्तु सप्ततस्यावयवाद्यटकन्यायांतरांतरार्थकत्वेऽपि न हेतुतभागातिव्याप्तिः तत्रावयवावच्छेदकौयक
 स्यावयवस्याद्यटकमि हेतुसमासेदयाश्रयाणां देवावयवद्वयाद्यटितहेतुसप्तवयवाद्यद्यटकत्वस्य लाभात्प्रथमेन हेतुतस्याद्विती

येनचित्रभानुः प्रमेयइत्यादिप्रतिज्ञैकदेशेभानुः प्रमेयइत्यादावतिव्याप्तेर्विजादिसाहः नन्वेवंवद्विव्याप्यधूमवत्पर्वतोवद्विमानधूम
दिसादौप्रतिज्ञायामव्याप्तिः तस्याः प्रकृतव्याप्तिविषयकत्वात् पक्षतावच्छेदकीभूतव्याप्तिभिन्नायाएवव्याप्तेर्विधेयकोटिप्रविष्टतयो
पनयस्योद्देश्यविधेययोर्नैक्यसंभवेनानेकाकांक्षहयोगादतआह वद्विव्याप्येति सर्वयोगेनाव्याप्तिमुक्त्वा समवायेनतामाहस्यतादीति
अन्यथाविनाप्याकांक्षामभिधानेअतिप्रसंगादितिप्रथमहेतुवयस्याप्युद्भावनप्रसंगादित्यर्थः अतएवआकांक्षाविरहादेवनैक
दति समयबंधादिनेत्यादितेनान्वयव्याप्तेरेकोभयव्याप्तिबोधकोदाहरणाकांक्षाप्रयोजकावयवहेनमपि कृतावश्यमाणास्यान्यव्याप्ति
नैकेहेतुवयवस्य नासंगतिः समयबंधानुगोचरेनैवव्याप्तिद्वयेनोदाहरणसंभवादितिध्येयंउभयव्याप्तीत्यत्रव्याप्तिपदमेकजातिय
व्याप्तिपदमतोनासंगतिरितिपरमार्थः यदिमीमांसमतेनैवमयापक्षेसाध्यसाधनिय्यनिष्ठादिसमयबंधवशाधमानेष्टामन्यव्या
पिपक्षतावच्छेदककोटौनिवेद्यव्यतिरेकव्याप्याधूमहेतोनुदाहरणोधापनसंभवस्तदातत्रप्रतिज्ञायामव्याप्तिरितिभाषानिर्णयपादिचे
तिसूक्ष्मनीक्षतइत्येवंप्रत्यक्षलेकयोतन्यायेनैवशाब्दस्वीकारेपर्यतीत्यादेःपाकछातेहाद्यवयवच्छिन्नसाध्येबोधकतासंभवाद्व्या
करणमतेपाककर्तुरेवतादाह्यसंबंधेनतत्रसाध्यकतेप्रकारहाञ्चाह अयंशौचित्यआदिनाद्यद्येनेतराणिीत्यादेःपावग्रहः ननुयुक्तमिति

जोधादयः गौपित्यादिप्रतिज्ञायाः पक्षेसाध्या भूत गोसूत्रेणैव प्रत्यक्षज्ञानजनकत्वात्कथं तत्र उ पदार्थितज्ञानजनकत्वमत आह तादास्येनेति गो
 तादेः साध्यतायास्वयं बाधकमाह गोसूत्रादीति अनुपस्थित्येति गवादिपदादनुपस्थित्येत्यर्थः तथा च साध्यतावच्छेदकनूपेण साध्यवत्
 बोधकवाक्यस्य प्रतिज्ञाहान्न तस्य गोसूत्रसाध्यकप्रतिज्ञासंभव इति ननु गोसूत्रेण गोसूत्रेण साध्यतायां निरवधि न तद्वैशिष्ट्यबोधकवाक्ये
 स्यैव प्रतिज्ञासंस्था स्यातीत्यत आह पदार्थतावच्छेदकेति पदार्थतया दत्तसादेरेकदेशेऽपि पूर्वमर्थान्वयाज्ञाताविसृक्तं ननु पर्वतो वह्निमानिहा
 दिस्थले अनुमितावपि वह्निमानेव साध्यत इत्यत आह तथास्येति वदते साध्यतायामेवेत्यर्थः अन्यथा वह्निमद्व्याप्य वा अयमिहैव त
 त्रोपनयः स्यादिति भावः अत्रेद इति भासत इति पूर्वोक्तान्वयः तथा च वेद आदि साध्यकप्रतिज्ञायावत्त्वादि साध्यकानुमित्यन्यनविषयक
 ज्ञानजनकत्वाभावात्तत्राव्याप्तिरिति भावः ननु साध्यपक्षेऽपि नैवेन प्रतिज्ञायाभिन्नत्वाद् न्यादि साध्यकस्थले पक्षे साध्यवच्छेदभेदबो
 धकत्वमेवान्यूनविषयकत्वं वाच्यमत्राह एवमिति तथा च निमित्तत इत्यत्र भेदाश्रयत्वं प्रकारकबोधस्य निमित्तमिति च तादास्येन भेदाश्र
 यप्रकारकबोधस्य ज्ञानिकायां भेदसाध्यकप्रतिज्ञायां मेकविधस्योपादानेऽन्यविधबोधज्ञानिकायां तस्यानव्याप्तिरिति भावः ॥ यादृश
 पक्षसाध्यका इति बहुवचनं तथा विधया वदति ज्ञानाभावे अन्यथा सर्वस्याः पृथिवी पक्षके तत्र भेदसाध्यकप्रतिज्ञास्थलीय कतिपयबो
 धानिवर्तनिय्य संज्ञायानिवर्तकत्वे न तत्राव्याप्तिप्रसंगात् एव च यसाध्यकायसु पक्षकावायावत् प्रतिज्ञाः प्रकृतपक्षे पादशयादृश बोध

जनकहेनसंप्रदायसिद्धादुक्तावसंभवः स्वादतोयादृशपक्षसाध्यकाश्रितपक्षसाध्ययोन्यादानमितिध्येयपक्षइतिप्रकृतपक्षतावच्छेदकवि
शिष्टेधर्मिणीस्यर्थःतेनरूपातयावद्विन्नपक्षएवसाध्यस्यतादृशोयोबोधस्तदानिवर्तनीयसंज्ञायनिवर्तकहेपिहृदिणोद्रव्यमिहोदौग्राहेन
पक्षतास्त्वलेचपांडुरहेनद्रव्यहबोधमादायप्रतिज्ञासुनासंभवःवस्तुतःपक्षतावच्छेदकविक्रिष्टपक्षइत्युक्तययादृशयादृशधर्मवद्विन्न
धर्मिणीहेववक्तुमुचितंअन्यथासंयोगेनवक्तुंनयद्विन्नएवपक्षेद्रव्येतादेःसाध्यतायावद्विन्नमसर्वतोद्रव्यवनिमादिप्रतिज्ञायाःवद्वि
मद्विन्नएवपक्षेद्रव्यहबोधकहेनाव्यापेनेतिध्येयतादृशानामितिप्रकृतपक्षविशेष्यकेतधर्मवद्विन्नविधेयताकबोधानामिति
र्थःतावद्विन्ननिवर्तनकस्यपिसंज्ञायस्यैकमन्यतमेतिअपिवाक्यस्यामान्याभावलोभाधःतेनकृतेःसाध्यतायावद्विन्नप्रका
नकबोधानिवर्तस्यकतेसंज्ञायस्यनिवर्तकोद्योबोधःतज्जनकहेपिचैत्रःकतेतिप्रतिज्ञायानाव्याप्तिःअनिवर्तकइत्युतेनातिनैवि
कविषयकहमुपपादिततत्त्वयोजनंचहेतुतभागस्यवाच्यामिदुतैकमेवतावद्विन्ननिवर्तस्यवद्विन्नमज्ञाप्योनवेतिसंज्ञायस्य
निवर्तकबोधजनकहेतुतभागस्ययद्यपिहेतुतजनितस्यपक्षेद्रव्यमज्ञाप्यवद्विन्नमानिमाकावकबोधस्यापितावदन्यतमताद्वि
धर्मज्ञाप्योनवेतिसंज्ञायस्यापितादृशान्यतमबोधानिवर्ततादतिव्याप्तितादवस्थितथापिकेवलप्रतिज्ञाव्यतीकानायादृशयादृशबोधज
नकहेतादृशतादृशतावद्विन्नसामान्ययत्रप्रतिबंधकतदन्यसंज्ञायानिवर्तकविवक्षिततथाचवद्विन्नमज्ञाप्योनवेतिसंज्ञायस्यकेवल

प्रतिज्ञाजन्यबोधेनाप्रतिबन्धात्महेतुं तभागेविप्रसंगः निदंतुचि-यतेययेवमपि सत्रायपदव्यर्थं प्रकृतपक्षसाध्यकप्रतिज्ञाव्यक्तीनां या
 दृष्टायादृष्टाधीजनकवृत्तादृष्टातादृष्टात्राब्दसामान्ययत्रप्रतिबन्धकतदन्यानिवर्तकत्वात् तस्यैवसम्यक्त्वात् नचैतत्कालीनं वह्निमतयाप
 र्तितस्यत्राब्दज्ञानं जायतामितीच्छायाअपिप्रतिज्ञाजन्यत्राब्दसामान्याप्रतिबन्धकतान्निवर्तकं यदेतत्कालीनं वह्निमतयापर्वतस्य
 त्राब्दज्ञानं तज्जानिकायामिदानींतनप्रतिज्ञायां अव्यापिकापणायसत्रायपदमिति बोध्यं ज्ञानपदेनाप्युक्ते दृष्टानादाया व्याप्तेर्विषयस्य
 भवेत्सत्रायप्रवेदस्यतथाप्यनौचियात् किंचैवकालीनस्यप्रतिज्ञाजन्यतादृष्टाब्दस्य निवृत्ते दृष्टानि वर्तकत्वेदितदनिवर्तकस्यकाली
 तजोत्पन्नस्यैववह्निमतयापर्वतत्राब्दस्यस्वरूपयोग्यतयेदानींतनप्रतिज्ञायां लक्षणसंभवात् नाव्यापिकापि यत्रचोतयेत्यादि
 नाग्रं धरुतेवतादृष्टात्राब्दस्वरूपयोग्यतायानिरुक्तौ निवेशानिय्यत्वात् एतेनप्रतिज्ञाजन्यत्राब्दमात्रस्य नसमानाकायत्राब्दप्रतिबन्धोधि
 त्वेवभूतासहेत्राब्दज्ञानांतरो सादेनवभूताविरहविज्ञिष्टसामानाकायत्राब्दत्वेनेवत्राब्दधीविजोर्धित्वात्तथाचप्रतिज्ञाजन्यत्राब्दसा
 मान्ययत्रप्रतिबन्धकतदन्यस्वसमानाकायत्राब्दस्यैवनिवर्तकत्वंप्रतिज्ञाजन्यबोधस्यसंभवापत्तिरतस्सत्रायपदमित्यपास्ततत्रा
 पिकुभूताकालीनत्राब्दबोधस्यैवतादृष्टात्राब्दसामान्यानिवर्तनिय्यबोधानिवर्तकतयातत्स्वरूपयोग्यतासामानादायैवप्रतिज्ञामात्रेण

क्षणसंभवादितिदिक्धूमादात्तोकवान्यवर्तोवह्निमान्धूमादिसादोहेतव्यवयवकारणार्थमुपात्तस्यन्यनाविषयकत्वादुल्लस्यनिष्कर्षमा
ह॥ तावता बोधानामन्यतमोयोवध्यइतिवक्तव्यमितिउद्देश्यानुमित्यन्यूनानातिरिक्तविषयकत्वादुल्लेखेसादिःअत्रकल्पेसहस्रतस्यावय
वाद्यद्यटका न्यायातर्गतत्वेमेवाधोनिनुप्रकृतन्यायावयवत्वंतद्वद्वोधानिवर्तकत्वायानिवर्तकत्वादुल्लेखेव्याप्यपितेःअवयवांतरस
तावद्वोधान्यतमबोधजनकत्वाविरहाद्विरोध्यद्वाल्लेखैवतद्वारणसंभवात्तन्वयत्रानुमित्तयापर्वतोवह्निमान्वदेविद्यादिकोन्य
स्तत्रोपनयवारकतयानिवर्तकात्तदुल्लेखार्थकंअनुमित्तयान्यायप्रयोगानवयवपगमात्अन्यथाहेतुर्लक्ष्येवह्यनेयादिसादोहेतव्य
वातिव्याप्तेदुपुधकत्वापत्तेरितिध्येययादृशातादृशत्वेयोपनुगतयोन्भावेनविरोधतापर्यवसन्नलक्षणमाभिप्रेसाहएवंचोतिपसैइदं
किञ्चिद्वेगबाभेदस्येतिअभेदसंबन्धेनगोत्रिसर्थःबोधावेतिष्यवक्तव्याइत्यनेनयःतथाचतादास्येनगोप्रकारकइदधार्मिकवाक्यसा
मान्यानिवर्तनियमसंज्ञायानिवर्तकबोधजनकत्वेससवयवाद्यद्यटकप्रकृतन्यायातर्गतत्वंप्रकृतन्यायावयवत्वंवातादौनगोसाध्यक
पक्षकप्रतिज्ञात्वंवाच्यंइदधार्मिकतादृशगोप्रकारकत्वंपर्यवसितंअन्यूनविषयकत्वंतुबोधस्याविरोधणंनदेयमितिब्यथेतितात्पर्यमादात्तोक
वत्पर्वतोवह्निमान्धूमादिसादिस्त्वृत्तीयनिरुक्तावेवहेतव्यवकारणार्थतस्यप्रवेशोत्तन्वायगोत्रीतिप्रतिज्ञजन्यबोधस्यतादृशवाक्यबोध

साध्यकप्रतिज्ञात्संभवापाकपदस्यपाकसंबंधिनिर्लाक्षणिकत्वादिति वाच्यं ॥ तादृशेण साध्यानुपपत्त्यापकत्वेपितदवधिर्न साध्यक
प्रतिज्ञात्वे बाधकाभावात् अन्यथा विशेषणतासंबंधे नेतरभेदस्य साध्यतायामितरास्येनेति प्रतिज्ञायापश्चादुपपत्तिर्नानुपपत्तेः तत्रापि
तरपदस्यैतत्प्रयोगिके लाक्षणिकत्वादिति चिंतनियं ॥ एथिव्यादावितरभेदस्य साध्यतायां चतुर्विधस्यैव प्रतिज्ञाजन्यबोधस्य संभवा
त्तत्रान्यतमत्वेनोपादेया इत्याह विशेषणतयेत्यादिना इतरभेदबहुत्वं स्यात् एथिवीतरेभ्यो विध्य इत्यत्राख्यातार्थस्याश्रयत्वस्यैव
एथिव्याप्रकारत्वादिति भावः ॥ इतरान्याभेदस्येति एथिवीतरान्या इत्यत्राभेदसंबंधेन एथिव्यामितरान्यस्यैव प्रकारत्वादिति भावः इतरभे
दबहुत्वेति एथिवीनेतराणीत्यत्र एथिव्यामितरभेदस्यैव न डर्थस्य साक्षात्कारत्वादिति भावः ॥ इतरभिन्नाभेदस्येति एथिवीतरभिन्ना
इति प्रतिज्ञामभिप्रेक्षेद न च एथिवीतरान्येति प्रागुक्तबोधैवैवस्य गतार्थत्वं तत्रान्यत्र प्रकारेणैवान्यपदेनाभिन्नस्योपस्थापनात् इह तु
विध्यधातुधर्मेदान्वितनिष्ठायाश्रयस्याश्रयत्वेन एथिव्यामभेदभानातावत्तैवैलक्ष्यण्यादिति सावः कस्याचिलुक्षणमपन्य
स्यातितावदिति संप्रक्षक यत्साध्यकप्रतिज्ञायुक्तयो यादृशयादृशबोधजनकतया संप्रदायमिध्यास्तावद्वोधेयार्थं अत्रानिवर्तकांतं
रमबोधस्य विशेषणहेतुभावेति व्याप्तिवारणार्थं तत्रापि एथिवीतरेभ्यो विध्यत इति प्रतिज्ञाजन्यबोधस्य तद्वोधानिवर्तनं

जगदीश्वर
१५

समानाकारानुमितिनिवर्तकत्वादव्याप्तिरतस्संज्ञायपदप्रत्ययार्थकधर्मादालोकवानिष्ठादिस्थलीयहेतोर्विणायकनिवर्तकतद्धर्मा
दालोकवानिष्ठादिप्रतिज्ञाजन्यबोधनिवर्तकस्यहेतुर्हधर्मीयनवेद्याकारसंज्ञायस्यनिवर्तकतद्धर्मादिमेवंतदीयहेतवयवजन्यबोधस्या
पीयतोपावदितितयाचतत्रप्रतिज्ञाजन्यबोधनिवर्तकवर्तमानायातर्गतसाध्यसंज्ञायस्यैवानिवर्तकत्वात्नेहेतावतिव्याप्तिरितिपृथिवी
तरेष्वोपावदतइतिप्रतिज्ञाजन्यबोधस्यतावद्धोधप्रत्येकबोधनिवर्तनिष्पत्त्यावदतगतायाः॥२॥ध्वीतेनान्यत्रमेवंस्वसमानाकारानु
मितेप्रतिबन्धकत्वादव्याप्तिरतःसंज्ञायपदपूर्ववत्प्रत्ययार्थकस्वसमानाकारस्यैवनिश्चयस्याविरोधित्वादितुभेदादिसाध्यकस्य
हेतावद्धोधनिवर्तनकोपिसंज्ञायइत्यस्वसमाकृष्टिदियुक्तंननुयद्रूपेणसाध्यतदवद्विन्नव्याप्यवत्तावद्धकस्योपनयस्यासंभवा
च्चैत्रःपचतीत्यादिकाप्रतिज्ञेवनास्तिपाककृतिव्याप्यवानयमित्यादिवाक्यतः॥५॥५॥यथलक्षणयापाकसंबन्ध्याभिन्नकृतिहेतौवना
ध्यस्योपावदितेनतस्तत्रमूलोक्तानुमित्यन्यनविषयकस्यव्यापादनप्रागुक्तंविफलमतम्राहचैत्रःपचतीत्यादिचैत्रःपचतीत्यत्रपकृत्या
प्यचैत्रत्ववानयमित्याकारिकोपनयसंभवादाहयदोनेतराणीतिविषयिहेतिपचतीत्यत्रतिउ.॥३॥तौपाकस्यविषयित्वसंसर्गःतथानि
तरीत्यत्रनउ.॥३॥भेदेइत्यस्यानुयोजित्वंसंबन्धइतिभावःयथोपदक्षितेतिपद्रूपेणसाध्यप्रतिज्ञायामुपदक्षितितदवद्विन्नसाध्यस्य

राम
१५

र्थः॥ उपनेयसात् उपनयेन प्रदर्शनीयसात्। अन्यथा बहिर्हेन साध्यतायां ते जो व्याप्यवहेनापि पक्षस्योपनयप्रसंगादिति सावः सुव
चटवेति यद्रूपेण साध्यतदवदि न व्याप्यस्यैव तथा चोद्धेन बोधयुक्तं चाक्यसादिति सावः यो यश्चैत्रः पञ्चतीत्यादि क्रमेणोदाहरणस्य
सवाद्युपनयपेक्षानुसरणं ननु तथापि मणिकावादीनां नव्यानामतेषां कृतिव्याप्यवाच्याय निसुपनयस्यासंगतिरेव यादृशो भूपाक
रुतिरुतिना साध्यतदवदि न व्याप्यस्यानुपस्थापनादत आह। नव्यानामिति तद्व्याप्यहेतुमग्नियतो व्याप्यस्याभेद एव भास
ते। ननु व्याप्यमहं अनुमिषुपयुक्तं च तदेवेतत् प्रकाशितं रमाह। तद्वान्वेति न सूक्तक्रमेणोपनये पूर्वपि स्थापितत्वा विज्ञेया पक्षदेन वि
तदवच्छेदेन प्रजामर्शस्यादत आह। योग्यतेति॥ प्रमेयं वाच्यमभिधेयवादिषादि स्थले पक्षपरा मन्त्रेपि योग्यतासंभवादादिपदमुक्तं
तेन तास्यपि पग्रहः तथा तद्वद्वेन साध्यस्येति प्रमेतद्व्याप्यस्येति द्वितीयैश्च पक्षकृतिव्याप्यस्यैव तद्व्याप्यमि साद्युपनयेपि न
क्षतिरुतिपदेन लक्षणया साध्यतावच्छेदकीभूतपाककृतिप्रकारेण साध्यस्योपस्थापितसंभवात् तत्र लक्षणाया आवश्यकत्वात् अ
न्यथानामार्थस्य कृते धर्तृव्याप्यौभेदेनान्वयस्यासंभवात् पाकपदस्य तास्य ग्राहकतयैवोपयोगात् न त्रतथापि चैत्रसादिहे
तो व्याप्यस्याभेदेनान्वयान्नव्याप्यमि सात्वात् तत्रापि तद्वान्वयमिषुपनयादनुमिषुपयुक्तस्य पक्षहेतुमत्तस्यानेन तुल्यत्वात्

जगदीश
१६

तुपक्षेहेतुमदभेदस्यैवतेनबोधनादितितुचि. द. तादाह्येनबहिमतः साध्यतायामेवपर्वतोवह्निमानियादिकाप्रतिज्ञावहेसाध्यता
यातुपरतस्तथेयादिरूपेणैवसातथाचयादत्रोपादिविवक्षाविनापिभूतोक्तान्यनानातिप्रतिविषयकहेनैवसामञ्जस्यमिहेवके
प्राचिन्मतसमुत्तिकमुपन्यस्यातिकेचित्तिविप्रतिपत्तिवाक्यस्यनिविषयकहोद्विमतदादेनतकोटिवसंभवः। शाब्दसंयस्या
परिधौतेहेनव्यापानुबन्धिनोपितकोटिवस्यासंभवादतउक्तं। तदधीनसंज्ञायेवेति जिज्ञासितकोटितितादृशसंज्ञायाधीनजिज्ञा
साविषयतादिसर्थः नतुवह्निरेतिसाध्यतुमुचितइतिपूर्वेणान्वयः नचविप्रतिपत्तिवाक्याद्विमतइववहेनप्युपास्त्रितहाद्विमत
इदकोटिकसंयोपुपावहेरपिजिज्ञासातत्रसंभवतीतिवक्तव्यविप्रतिपत्तिवाक्यस्यबाधमावेदिन्नविषयताकबोधजनकहेत
दवर्द्धिन्नस्यैवप्रतिज्ञायामपि विषयतानयमात्रअन्यथावह्निसामग्रीमान्नवेतिविप्रतिपत्तिस्थलेपिबहेसाध्यहप्रसंगात्।
अतएवावक्तुतुसैवप्रतिज्ञेतिमूलैवक्षयतीतिभावः ननुबहिमः साध्यवेवहेरुपनयप्रदर्शनावेनोद्यत्तः तमपिपणितुजन्ना
ह॥ तथाचेति॥ प्राचीननययोर्मतभेदेनप्रकारद्वयार्थतयहादितिबह्निव्याप्युपनयस्यवह्निमध्यास्यनुपयुक्ततादितिभाकप्रा
हुरिति॥ यादृशपक्षेयादिविवक्षाविनापिभूतोक्तसामञ्जस्यरवप्रकर्षः ननुयत्रसभाक्षोभोदिवक्ताह्यतिज्ञायाकोधोनजातस्त

जग
१६

त्रा व्याप्तिरत आह ॥ यत्र चेति तादृशा का केति तादृश बोधानु कूल का केति यत्र चो ग्यतादि ह्यादिना तास्योदितः परिग्रहः न चैव ह्यदो
 बहिर्मानि ह्यादिप्रतिज्ञायाम व्याप्तिः योग्यता विरहादित्यर्थः ॥ न व्याप्तिर्गतप्रतिज्ञा न तस्य लक्ष्यतया तत्रा व्याप्तेरुपपत्त्यादिति
 भावः ॥ न चैव शाब्दवाक्यपदयो वैयर्थ्ययोग्यताज्ञानादेस्तादृश बोधजनकत्वेप्याकांक्षादिमहाविग्रहे ण वापणादत आह ॥ त
 त्र भवेति यथा चोक्तपदद्वयसन्निध्यादेव स्वरूपयोग्यता लभात् न तयो व्यर्थतेति भावः समानविषयतोति अन्यनानाति
 त्तपदसागादुद्देश्यानुक्तिविषयकपदेनोद्देश्यानुमिते विषयो विषयो स्येह व्युत्पत्त्या तस्मानु विषयकत्वाभावेति क
 भावः ॥ अत्र कल्पे सत्यं तस्यावयवाद्यटन्याया तर्गतत्वं नाथः तथा सति बहिर्भास्करत्वे जस्वाद्रूपवत्तादिसादौ ते जस्वाज्ञा
 प्यरूपवत्तेतु कन्याये ते जस्वादि सतस्य दुर्बलतापत्तेः किं तु न्यायावयवत्वेनेवेयाशयेन प्राग्व्याख्यातस्यापि सत्यं तस्या
 योन्यायावयवत्वरूपः पुनरुक्तसमानविषयकतस्य कलमाह व्यतिरेकिणीति यो यो निर्वह्निः सानिर्धस्येयथाह दसिन्नमिष्टुदा
 तनणस्य लिङ्गविषयकत्वाविग्रहादेव व्युदासा व्यतिरेकिणीयुक्तं तथा च यो यो धूमवान् सवाहिमान् यथाह दसिन्नमिष्टुदा
 तनणस्य निर्वह्निरूपलिङ्गविषयकत्वं सवेति भावः ॥ पक्षविषयकत्वं सत्त्वापक्षविज्ञेय्यकत्वेप्येतस्यागोविषयपक्ष

ति

यस्य व्यावृत्तिमभिधातुं यथापर्वक इति दृष्टं तन्मुपेक्ष्य दृष्टं तां तन्माह ॥ यथेति । दृष्टं तव तत्तु दाह नण स्वेष्टये न्वयः तथा
 च प्रतियोगिविधयेवनिरुक्तो दाह नण स्य पक्षविषयकत्वापक्षविशेष्यकत्वं वाच्यमिति भावः दृष्टं तन्मनतेभवे बोदाह
 नण द्वात्रीनमिति मतेपि पक्षविशेष्यकत्वं पर्यंतं प्रवेत्तार्थस्थानांतरमाह । ह दृष्टीयादिद्वयोर्निर्धूय नृणां दाह्यतमनुष्य
 ते तथा च ह दोनिधूय नृणां दाह्येधर्मश्च न्यहादिसादौ यो यो धूमवा न्स्तदाह्येधर्मवानिह दाह नण स्य पक्षिणा विष्ण
 यकस्य ह दाह क पक्षविषयकत्वापक्षविशेष्यकत्वं प्रवेत्तास्तद्वा नया यावत्तयक इति भावः ॥ पक्षविशेष्यकोति तन्मुख्यविशे
 ष्यके सार्थः ॥ न च दृष्टं स्तकपिसंयोगा न्यस्तकपि विभागगृहीतत्वादित्यादिस्थलीयस्य योयस्त कपिसंयोग वा सतकपिवि
 भागवानिति व्यतिरेकमुदाह नण स्य त कपिसंयोगवत्प्रकारेणो वपाक्षेभूतदृष्टविशेष्यकज्ञानजनकत्वात् तत्रातिव्याप्तिरिति
 वाच्यं ॥ कथितसाध्यसाधनयोः केवला न्वयितया व्यतिरेकव्याप्यसंभवेनो दाह नण स्येव तदहं ता दृष्टा स्यात्सत्वात् तत्रातिव्या
 प्ययोगादिति भावः ॥ उपनयेति । यद्यपि निगमनस्यापि पक्षविशेष्यकज्ञानजनकत्वादपनयमात्रातिव्यापिन्युक्ता तस्मा
 द्वाहिमानिहादौवहिमत्वेन परंतस्येव विशेष्यतात् न च पक्षतावच्छेदकधर्मविशिष्टविशेष्यकत्वं प्रवेत्तो नैव तद्वा नण संभवाद्

पनयपर्यंतानुसरणमिति वाच्यं ॥ हेतुर्वै प्रमेयज्ञेयतादिसाधोहेतव्यवस्थापि वाच्यं ॥ यत्र संभवादिप्रमपिन्यूनतानुधा नात ॥ तथापि
निगमनादौ न सर्वत्रातिव्याप्ति संभवः ॥ तस्माद्विद्य तस्यादावभावात् उपनये तु सर्वत्रैव पक्षधर्मिकज्ञानजनकता सधेति तन्मात्रो
क्तिरिति भावः ॥ मस्तुमात्रस्यैव लिङ्गत्वात् सामान्यतः तदविषयकत्वं संभवदुक्तिरिति मतः प्रकृतपदप्रक्षिप्य शक्यते ॥ यद्यपीति ॥ ननु लिं
गतावच्छेदक रूपेण यालिङ्गविशेषणकर्तृत्वं तदभावे वाच्यः ॥ तथा चोक्तप्रतिज्ञाया एधिर्विषयप्रकारेण एधिर्विषयस्याप्रवेशाना व्यापिः वि
शेषणकत्वं प्रवेशाचोक्तं स्थूल एव तादात्म्येन एधिर्व्याप्ता धनत्वेपि नाप्रसंग इत्यत आह ॥ गंधवती सादितथा इत्येभ्यो भिद्यते अत्र
पक्षमिति लिङ्गतावच्छेदकी भूतं यत्तु गंधत्वं तद्रूपेणैव लिङ्गस्य प्रतिज्ञाया प्रावृणुता इति भावः ॥ ननु कस्तुल्ये न्याया संभवस्य त्रि
शैव नास्तिकुत्रा व्याप्तिरिति शक्यं निराचष्टे न चैतत् ॥ वाच्यमिदं न चैव ॥ गंधवत्त्वं न चैव ॥ गंधवत्त्वं न चैव ॥ गंधवत्त्वं न चैव ॥ गंधवत्त्वं न चैव ॥
योगादि सधः ॥ उद्देश्यतावच्छेदकविधेयतावच्छेदकयोरेक्या इति ननु उक्तं इति वा नित्यादिबन्धिना कोक्षता इति भावः ॥ साध्या
भावेति ॥ तथा च तदभावव्यापकी भूतस्य गंधाभावस्याभाववती इयमित्येवोपनय शरीरम तो न निराकाशात्त्वमिति भावः ॥ अ
तएवेति ॥ यद्रूपेण हेतुर्वै तदवच्छिन्नाभावाभावप्रकारेण व्याप्तिरेक्युपनयस्य हेतुत्वबोधकता देवेत्यर्थः ॥ न च नेयमिति यद्य

पुक्तप्रयोगान्न व्याप्त्यवधि न्नस्य हेतोः पक्षधर्मत्वावगमस्तथापि पक्षधर्मता बोधमात्रमुपनयस्य फलं व्यापिबोधस्योदाहरणा
 देवैव वृत्तत्वादतो व्याप्तिबोधाधुनितत्रपदांतरप्रसूक्ष्णपक्षेप इति प्राचामाशयः। ननु व्याप्तस्य हेतोः पक्षसर्वनरेता कांक्षाया नास्ति ध्यानि
 य्यस्योपनयस्यावश्यं हेतुतावच्छेदकावधि न्न व्याप्त्यनवधि न्न हेतुमत्तया पक्षबोधकत्वं अव्यथा तादृशा कांक्षायाः अनिवृत्तेन
 तत्राह ॥ यदि चेति। त्राधेति। विशेषणोत्तरावधि न्नोपार्थः। तदेव तु प्रकृतेर्गंधविशिष्टे व्यातिरेकव्याप्तिविशिष्टे गंधत्वावधि न्नस्यैवा
 न्वयेन व्याप्तस्य संबन्धादिति भावः ॥ प्राच्यैः खल्वेकमेतन्न्यायेनैव सर्वत्रान्वयबोधस्योपगमात् न्नमेतदुक्तं ननु उक्तं ननु न्यायि
 रक्तविशिष्टे दंडावधि न्नस्य नदंडवत्त्वयः ॥ किं तु दंडवति दंडः तत्र रक्तत्वं विशेष्यविशेषणमिति न्यायेन युगपदेव भासत इत्यु
 वच्यते न्नतो नैव कांक्षा तन्निप्राशयेन यदि चेत्पुक्तं ॥ पक्षाविशेषणत्वेनेति इदं तु न्न सते किमिदं पक्षाविशेषणत्वेनेति इदं तु चि
 ते किमिदं पक्षाविशेषणत्वेन लिङ्गाविषयकत्वं न तावत्पक्षाविशेषणतो न्यायि ग्राविषयत्वाभावः प्रागुक्तदोषतादवस्थस्य ॥ गंध
 वतीतरेभ्यो विद्यत इति प्रतिज्ञायामपि पक्षाविशेषणत्वा न्य गंधत्वाविशेष्यता रूपस्वैवर्गधातुकहेतुविषयत्वस्य सत्त्वात् फल
 ताद्वयोरेव विशेष्यताद्वयोर्मिथो निरूप्या निरूपकत्वाभावेन पक्षानिष्टविषयत्वा निरूपितत्वाविषयत्वाभावस्यापि वक्तुमशक्यत्वात् ॥

न च पक्षविशेषणतासिद्धिस्तथा हेतुतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविषयत्वं तदभावात् ॥ प्रोक्तप्रतिज्ञायायातुगंधनिष्ठस्य गंधत्वो विरोध्यत्वस्य
गंधत्वानवच्छिन्नकान्नाभ्यामिति वाच्यं ॥ सुनाभेर्गंधवतीतनेभ्योऽप्यते गंधादियादिप्रतिज्ञाया मव्यापितादवस्थ्यात् ॥ तत्र सोऽनभोऽ
गंधत्वावच्छिन्नस्य विरोध्यत्वात् ॥ नापि प्रकृतपक्षविरोध्यत्वा नंतर्गतानि गविषयत्वाभावोऽर्थः ॥ तथा सातप्रमेयत्वनिष्ठहेतुत्ववाच्यं ॥ प्र
मेयसादियादो हेतावतिव्याप्तिप्रसंगात् ॥ एवं दधिद्रव्यमिहादिप्रतिज्ञाया वक्ष्यमाणव्याप्तेः न स्यात् ॥ तत्रापि पक्षविषयता नंतर्ग
तत्वे सति साध्यविषयता नंतर्गतं यत्तु ॥ गविषयत्वं तदसत्त्वेनाव्याप्यसंभवात् साध्या विशेषणत्वे न लि ॥ गविषयत्वस्याप्युक्तक्रमेणैव
निबन्धितात् ॥ अन्यथार्यवह्निसामुग्रिमाव्वह्निव्यादावप्युक्तदिशो वा व्यापितादवस्थ्यादितिसंक्षेपः ॥ वहेति ॥ अव्यापकमित्यने
ष्वयः ॥ पक्षेयादितथा चोक्तप्रतिज्ञादये पक्षसाध्ययोर्विशेषणतयेव लि ॥ गविषयत्वा न्नाभ्यामिति वाच्यं ॥ दधिद्रव्यमित्यत्र प्रतिज्ञाया व
रोध्यत्वेनैव लि ॥ गस्यभावात् ॥ पक्षसाध्योऽविरोध्यत्वेन यत्तु ॥ गविषयत्वं तदभावविनाशदव्याप्तिविषयः ॥ न चान्नसमवायेन दधो
हेतुतात् ॥ तदन्वयानुबोधादसावयविशि ॥ न दध्येव साध्यवत्प्रतिज्ञाया बोध्यते अन्यथा भागासिद्धिप्रसंगात् ॥ तथा च पक्षसाध्य
यानविरोध्यत्वे न लि ॥ गतावच्छेदकावच्छिन्नयावत्तु ॥ गविषयकत्वं विवक्षयैव नात्राभ्यामिति वाच्यं ॥ तादास्यसंबन्धेन दधो हेतुता

तायां तथाप्यप्रतीकादिभिर्भावः॥ व्यतिरेकीयपक्षप्रतिज्ञायां न व्याप्तिमुक्त्वा केवलान्वयिपक्षिकायां तां माहं प्रमेयमिति॥ न च केव
लान्वयि साध्य केविनादाभावाप्रतिज्ञैव नास्ति कुतश्च व्यपिजतिवार्थः॥ केवलान्वयिपक्षग्रहणं प्रोविवाहं संप्रवादिति भावः॥ ननु द
नीलधूमत्वेनेव प्रमेयत्वेनेह तूलसापि न समन्यायः॥ व्यतिरेकीयपक्षताद्विषयता तस्यैव व्याप्यता वच्छेदकतादितिकुतस्तत्र प्र
तिज्ञायां न व्याप्तिरत आह॥ गोलाभाव इति॥ अत्र य गोलाभावस्य स्वरूपसंबन्धेन सत्त्वान्न पक्षधर्मवृत्तानिः ननु पक्षसाध्ययो न
विशेषणहे न यल्लिगप्रकाशकत्वं तदभावे वाच्यः तथा चोक्तप्रतिज्ञात्रयेपिलिगस्य प्रकारत्वाभावा न्न व्याप्तिरत आह॥ अतिय
पक्षे चेति सर्वत्रैवोपनयोलिगस्य पक्षविशेषणतयैव भानादतिव्याप्तिरिति युक्तः॥ न चोपनयमात्रस्यैव हेतुव्यापकत्वं विशेषणाविशे
षणत्वेन लिगप्रकाशकत्वा नातिव्याप्तिरिति वाच्यं॥ साक्षात्प्रत्यक्षा साधारणपक्षविशेषणतया भातस्याप्युपनये पक्षविशे
षणत्वात्॥ अन्यथा धूमसंयमपूर्वतो व हिमान धूमादिप्रादिप्रातिज्ञायां न व्याप्तितादवस्थान्तत्र धूमस्य पक्षे साक्षादविशेषणा
त्वात्॥ साध्यपदन्यास इति वादव्याप्तेः लिगोप्यतिरिते वा तद्भावेनोपनयति प्रसक्ते स्तथाप्युपानुपपत्तिरिति भावः तथापीयदिगंधका
तरेभ्यो भिद्यते गंधादित्यादौ पर्वतो सामग्रीमान् रूहे जित्यादौ च प्रतिज्ञायां संप्रग्राह्यं न वच्छेदकद्वयोपपन्नं अत्र च यत्र गंधवत्ता

यवच्छेदेन साध्यसिद्धेऽनुद्देश्यतायां गंधादिकहेतुः तत्र सप्रतिज्ञायां अव्याप्तिव्यवधानार्थं यद्रूपेण पक्षवत्तन्निष्ठावच्छेदकत्वादेव व्यक्तं
हितायां कृत्रिमेवेति बोध्यः निकृतावगाहितावहिभूतयद्विषयत्वं तदभावस्योक्तौ प्रागुक्तस्य पक्षो विशेष्यकत्वं दहनस्य वैयर्थ्यं
स्यादत उक्तं ॥ लि० गविषयत्वस्येति अखंडाभावकत्वात्कतया च न लि० लि० गवदस्य वैयर्थ्यमिति भावः ॥ अत्रापि सप्तपक्षकयत्साध्य
कप्रतिज्ञा व्यक्तीनां यादृशायादृशविषयताक बोधजनकत्वं संप्रदायसिद्धं ॥ तादृशविषयता वहिर्बभूतलि० गविषयत्वाभावः ॥ फलि
तार्थे ग्राह्यः तेन गंवतीतने भ्योभिद्यते गंधादिप्रादौ प्रतिज्ञायाः पक्षे साध्यवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानजनकतया तादृशविषयतावहि
भूतलि० गविषयताकत्वस्य तत्र सत्त्वेपि नाव्याप्तिरिति ध्येयं ॥ न नूतविषयिताया वहिर्भविनतदि नत्तादृशी मतनालि० गविष
यतादायोक्ता व्याप्तितादवस्थयात ॥ अतएव न तादृशविषयिता व्यापकत्वं न पितृकृतिभक्तिः प्रतिज्ञायां स्वयंप्रसंगवधात् न नो लि० ग
विषयत्वस्य भेदादुक्तदोषतादवस्थयातद्व्याह ॥ वस्तुत इति ॥ न नु लि० गवद्व्याप्यत्वं तथा च व्याप्यपर्वतो वहिर्मान्धुमादिसत्रप्रति
ज्ञा यामव्याप्तिरुक्तव्याह ॥ तथा चेति ॥ तत्रेति तादृशव्याप्तिविषयकत्वं चेत्यर्थः ॥ हेतुभूतेति ॥ हेतुभूतो यो भावस्तत्रेति योगिताव
च्छेदकयधेहभावत्वं तदवच्छिन्नेत्यर्थः ॥ हेतोसाध्याभावे व्यापकाभावप्रतियोगितावगाहिता मि सुक्तो ह दो निधूना निवहिता

दितादौ धोयोनिर्धनत्वाभाववानुसवह्निमानिति व्यतिरेकमुदाहरणेति व्याप्तिरस्य न्निरुक्तव्याप्याविषयत्वादतोवक्रोक्तिः। तेन तत्रापि
हेतुभर्तयन्निर्वह्निर्वातस्य योगितावच्छेदकीभूतवह्नितावच्छेदने साध्याभावव्यापकतान्नातिव्याप्तिः॥ इदमुपलक्षणं॥ साध्याभावोपि स्या
ध्यप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वेनोपादेयः तेन धूमाभावाभावात् न साध्याभावाप्रवेशेनोक्तस्त्वजोदाहरणेति प्रसंगः॥ वस्तुतोयावस्य
व्याप्तिविषयिताः प्रकृतसाध्यानुमितौ पथिकयः प्रत्येकं तद्विषयित्वाभावकूटपक्षप्रवेश्य तेन नानाविधानी व्याप्तिविषयितानी अनुगतधर्मा
भावेपिनोपनयतिव्याप्तिरिति ध्येयं प्रकृतहेतुतावच्छेदकेत्यस्य फलमाह॥ इदमव्याप्येति अत्र हेतुतावच्छेदकीभूतयद्गुणत्वं तदवच्छिन्ने
इदमव्याप्यभावाभावव्याप्तिरिति भावः॥ इदमव्याप्यस्य योगवानयमिदं विवादासीत्याभावात्संयोगवद्वतीत्युक्तं प्रकृतसाध्यताव
च्छेदकस्य फलमाह॥ गुणव्याप्येति॥ तथा च स्य र्वाहावच्छिन्नयत्प्रकृतसाध्यतया व्याप्तिरिति॥ न न्येवैकैकव्यतिवि
षयता न न्यहदले नैव व्यतिरेकमुदाहरणस्य पिवा न न स भवात्तद्वै विशेष्यकार्थक्यसमानविषयकातेदलं व्यधितस्तत्परिहागे म
लस्य तात्पर्यमाह॥ अन्येति॥ ननु तद्वह्निपात्रे धूमादितादृशे वपुषोति व्याप्तिरत आह॥ हेतुमिति॥ वा न योगेति तत्र सहेतुवपुषस्य
पक्षा विशेष्यकज्ञानजनकतास्मानविषयकत्वं दलेन त - द्वा न योगादिति भावः॥ ननु पक्षवर्त्यता न्यतोक्तौ बह्वेन न्यो धूमादित्यादिप्र

तिज्ञायामव्याप्तिरत आह ॥ हेतुन्यस्यवेति ननु हेतुपक्षकस्य प्रमेयतादितादिहेतोः पक्षाविशेष्यकज्ञानजनकत्वेनैव हेतुन्यस्य
 विशेषणवत्त्वं ॥ तत्रैव च किं मानमतः तत्र प्रमाणमाह ॥ संख्यातिविकेति तथा चोक्तान्यमवकाशप्रकृतहेतोः पक्षाविशेष्यकज्ञान
 जनकत्वावश्यकमिति भावः ॥ यतु ननु सुबद्धमात्रस्य प्रकृतस्य विशेषणतयैव भानात् प्रमेयतादितादिहेतुवाक्येन मेयस्य हेतुता
 वहि सैव बोधजनना पक्षाविशेष्यकत्वद्वारेणैव तद्वाच्यं संभवतीत्युक्तः संख्यातिविकेति तत्सुपुंतादृशोक्त्या तद्गुथावतारणे परतो वहि
 मानं पर्वतादितादौ हेतुवयवेति व्याप्तितादवस्थायात् तस्याप्युक्तमेकत्राकायापक्षाविशेष्यकबोधजनकत्वं भवादिति ध्येयं ॥ सु
 बद्धसंख्यायाः प्रकृतस्य विशेषणतयैवान्वयात् तत्र व्यभिचिनानागणार्थमिति त्रिकर्तृज्ञानादीत्यादौ त्रिकर्तृवर्तमानस्य यजेतेत्यादौ च
 त्रिकर्तृकायतादेः प्रकृतस्यैव विशेषणतयैव भानाद्विभक्त्यर्थे सुपहाय सुबद्धेति ननु चैत्रगच्छेत्यादौ स्वबद्धस्य संबोध्यतादेः प्रकृ
 तस्य चैत्रादौ विशेषणतयैव भानादुक्तान्यस्य व्यभिचयितव्यमिति आह ॥ प्रतिपदि केत्यादिभेदेन तादात्म्यातिविक्रमसंबन्धेन वक्ष्यमाण
 तादिति अन्यथा चटोपपन्नोपपत्तीत्यादितोपि यदियं हेतुपक्षस्य ओदनीयहेतुपक्षस्य बोधापत्तेः तथा च हेतुतमभिधेयसिद्धि
 त्वाप्रमेयतादितादौ हेतुसंबन्धेन प्रमेयस्य नामोपस्थाप्यभिधेयहेतुपक्षस्य भेदेवान्वयात् संभवादवक्ष्यहेतुवयवस्य

तुल्यरूपपक्षविशेषकान्वयबोधजनकहमितिभावः॥ ननु कर्मसादिरूपभेदसंसर्गेण नामार्थस्यान्वयबोधेनानकर्मवाच्यविभक्त्युत्पत्त्यु-
 त्पत्तौ तत्रादेवोक्तातिप्रसंगस्य वागणसीभवात्॥ पंचम्यर्थतुल्यविशिष्टस्य प्रत्ययेनादेः हेतुसंबन्धेनैव अभिधेयत्वादावन्वयवार्थ-
 काभाव इत्यत आह॥ चैत्रस्येसादितथा च चैत्रस्येदं चैत्रस्यहाभाववदिसन्वयबोधे विभक्त्यर्थस्य स्वादेनामाधेविशेष्यतया भाव-
 नावश्यकं नहि स्वत्वान्वितमैत्रस्यैव स्वत्वसंबन्धेनाभावः॥ तत्र धनादौ प्रतीयते स्वत्वादेः स्वत्वनिव्यामकतया तत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियो-
 गिताकाभावस्यासीभवात्॥ सवास्वत्वाविशिष्टमैत्रस्य संयोगादिसंबन्धेनाभावस्तत्र प्रतिपद्यते चेदं चैत्रस्येसस्यपि प्रसंगात् चैत्र-
 स्वाधिक्यमेव संयोगादिसंबन्धेन चैत्रस्याभावसत्तादितिभावः॥ ननु चैत्रासत्ताभावस्य बोधने चैत्रासत्कान्तिः प्रथमा तर्ह तत्र म-
 तः संयोगादिना चैत्रासत्ताभावस्य चैत्रीयधने स्पष्टेपि नेदं चैत्रस्येति न प्रयोग इत्यत आह॥ मैत्रस्येदं चैत्रस्येति तथा चोक्तस्त्वत्वे-
 व चैत्रासत्ताभावबोधस्वीकारे प्रथमा तत्ता व्युत्पत्तौ व्यभिचान इत्युक्त्यर्थं चैत्रस्वत्ताभाव एव बोधानिप्यः॥ अन्यथोक्त क्रमेणातिप्रसंगादि-
 तिभावः॥ ननु नेदं चैत्रस्येसादौषण्याप्रतियोगित्वस्य नः च भिन्नस्याभिधाना चैत्रादिधने स्वत्वसंबन्धेन चैत्रान्यदेव प्रतीयत इति
 यदा ब्रूयात्तदाप्याह द्वयो रितमिति नेदं चैत्रस्येसनुपजनीय॥ तथा चोक्त क्रमेण चैत्रमैत्रयो रितं न चैत्रस्येति वाक्यस्यापि यो ग्य-

होपतिः उभयस्वामिकस्य सुतरां चैत्रभिन्नस्वामिकत्वं तदस्तदयोग्यतार्थं चैत्रस्वभावभाव बोधने विभक्त्यर्थविवेक्यकत्तमावश्यकमिति
भावः ॥ उक्तक्रमेण नाब्दबुध्युपगमे अयोग्यवाक्यस्य योग्यतापत्तिर्बाधकमुक्तायोग्यस्यापि वाक्यस्यायोग्यतापत्तिर्बाधकमाह ॥ ने
दमेकस्यापीति ॥ अत्रैकपदप्राणिसामान्यपर्ययथा च प्राणिभिन्नस्य स्वसर्वधेनधनादावसत्त्वात् नेदमेकस्यापीति वाक्यमयोग्यस्या
दत्तस्तदयोग्यतार्थं प्राणिस्वभावभाव बोधने विभक्त्यर्थविवेक्यकत्तमावश्यकमिति भावः ॥ नन्वेतावतापष्ट्यर्थस्य प्रकृत्यर्थविवेक्यतया भा
नस्ति प्रावपि च म्यर्थस्य हेतुस्य तथा नानाया तमत आह ॥ इत्यादाविति ॥ तथा च पर्वतो वह्निमान् धूमात् न जलादिप्रादौ वृक्षादेर्जलादि
ज्ञाप्यतां भावबोधानुसंधादेव तथा मिति भावः ॥ अत्रादिसर्वधाभावबोधस्येति पाठः ॥ चैत्रादिसर्वधाभावस्येति पाठे तु चैत्रादिसर्व
धस्य सान्निध्यात्तदभावस्त्वयबोधो ग्राह्यः ॥ वस्तुतश्चैत्रस्येदं न किंतु चैत्रस्येति योजनया चैत्रादिसर्वधाभावस्येव बोधः प्रकाशित इति
नानुपपत्तिरिति ननु नेदं चैत्रस्येतादौ स्वतन्त्रित्वे चैत्रस्यैव स्वसर्वधेनाभावः ॥ न इव बोध्यते इत्यनेन यामकसर्वधस्य प्रतियोगि
तानेव द्वादकप्रवादस्य नियुक्तिरुक्ता दतः स्वतन्त्रस्यैव चैत्रस्यासत्ताभावो बोध इतुमशक्य इति ॥ चैत्रो न पृथगीत्यादितथा च विभक्त्यर्थस्यैता
भावबोधनेन इत्यस्य नपेक्षणात् अस्माकं तु मते चैत्रस्यासत्ताभावबोधो न दुर्परः प्रातिपदिकार्थस्य चैत्रादेस्त्वादिसर्वधेनधनादा

वभावोऽस्य बोधो न संभवति नामार्थस्य असत्ताभावबोधनेन नानुयोगिनिसाम्ये सावेक्षतादन्यथाप्युक्तः पदो नेत्यादावपि यदादेन सता
 भावप्रतीतिप्रसंगादिति निगर्वः ॥ हेतुविषयके सादि हेतुविषयकज्ञानजनकत्वव्याप्यपदवयवता बद्धेदक हेतुहउपनयनात् नून्यवे
 सतीत्यर्थः ॥ हेतुविषयकत्वस्य सामानाधिकरणप्रतिज्ञात्मादाया संभवः ॥ अथादतो व्याप्यपद हेतुविषयकत्वस्य सामानाधिकरण
 प्रतिज्ञात्मादाय संभवः ॥ अथादतो व्याप्यपद हेतुविषयकत्वस्य व्याप्यतत्प्रतिज्ञात्मादाया व्याप्तेर्विषया वयवता बद्धेदके
 ति उदाहरणस्य हेतुविषयकत्वानियतत्वात् दादायोदाहरणेति व्याप्तिरत उक्तमुदाहरणव्येति उदासीनदानेनान्यावयवेति अत्र
 हेतुविषयकत्वमवश्यं प्रकृत हेतुविषयकत्वं वाच्यं ॥ अन्यथा वस्तुमत्रस्यैव हेतुत्वसंभवात्प्रतिज्ञाया मसंभवापत्तेः तथाच सर्वथा
 न्यास्योपनयनादेनपि धूमादिप्रकृत हेतुविषयकज्ञानजनकत्वानियतत्वात् तत्रातिव्याप्तिः यदि च सर्वसाधारणमुपनयनादि
 कं नास्ते वा वयवविभाजकपदप्रकृतसाध्यहेतादियदिते तत्तथेति विभाव्यते तदा प्रतिज्ञात्मापित हेतुकतसाध्यकत्वाद
 नैकनिर्वच्यं ॥ तथाच यत्साध्यक हेतुको प्रतिज्ञाया हेतुविषयकत्वं नैयत्यतत्रा व्याप्तिरिति स्वप्नसः कोचिदुक्तसूचितः जिज्ञासा
 नुपधायक प्रतिज्ञायामव्याप्तेराह ॥ तद्योग्यतेति ॥ योग्यता यत्र प्रकृत हेतुवयवप्राग्दृष्टिसंज्ञाया ह्यनेन प्रतिज्ञाकदेशादेनपि

तादृशवाक्यता तत्रातिव्याप्तिरत आह ॥ न्यायावयवत्वमिति ॥ प्रकृतेत्यादिगंधयतीतनेभ्योभिर्यातेर्गंधादिसादिस्थलीयप्रतिज्ञाया
मध्याह्निकमन्त्रा कथाह ॥ पूर्वोपदिशितेति प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यविषयता बहिर्भावेण याल्लिगाविषयतदभावात्कमि
त्यर्थः ॥ तेन जोषनयादेर्युदासः भावहेतुकोदाहरणस्य लिगाविषयकत्वं नैव वानपासं भवादौ ॥ अभावहेतुक इति ॥ त
थात्तु ह दानि धूमो निर्वह्नितादिसादिस्थलीयस्य यो यो धूमवान् स बह्निमानि युदाहरण बाधणापेक्षार्थः ॥ लिगापदस्य पक्षपक्षे
पूर्वस्मादभेदापत्तिरतो व्याख्यायते ॥ लिगासाध्यमिति यद्यपि लिगाविषयकसाधनवद्विशेष्यकमित्येव व्याख्यातुमुचितं ॥ ता
वत्तैवायमदोष युदासात् तत्साध्यमित्यस्या लिगापदस्य साध्यपक्षार्थं यथा गौनवापत्तिरिति ये वलिगासाध्यमुक्तमिति
ध्येयं ॥ तेनेति ॥ साध्यवद्विशेष्यकत्वं तद्विकक्षणेनेत्यर्थः ॥ अन्यथा इदं जलमिन्नमित्यादिस्थलीयस्य यन्नजलं तन्नैस्ते
हत्प्रकाशकप्रमाविषय इत्युदाहरणस्यापि जलत्वं जलात्मकं च साध्यत्वं तत्रैव ग्राह्यं ॥ मानवातत्रातिप्रसंगात्पक्षेति भावः
नैह वत्प्रकाशकप्रमाविषयकत्वं हेतुताया उदाहरणस्य लिगाविषयकत्वं नैव वानपासं भवान्नेस्ते हत्प्रकाशकप्रमा
विषयताभावे हेतुमुक्तः स्पर्शादिस्मनवाधिकाश्रयता वदेदकी भूतजले हजातेद्याणुकपयंतस्पर्शयितुमतीति जलमभ

कपनमाणाङ्कहेतोः साध्यव्याभिचानादाह ॥ इदं द्रव्यमिति ॥ यत्तु निस्नेहप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावो जलत्वेनैव स्नेहाना-
मनंतत्वेन तथाहायोगात् ॥ तथा च यन्न जलमि सुकोदाहरणस्य जलत्वरूपानि वा विषयकत्वादेव नातिव्याप्तिरतः ॥ स्थानीत-
नमाह ॥ इदं द्रव्यमिति तन्नानिस्नेहप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावस्यातिरिक्तत्वात् ॥ अन्यथा तु अन्यन्यायेन जलान्यत्-
प्रकारकप्रमाविषयत्वाभावस्यापि जलत्वरूपत्वेयन्नेद्रव्यं तज्जलान्यत्प्रकारकप्रमाविषयत्वाभावस्यापि जलत्वरूप-
त्वेयन्नेद्रव्यं ॥ तज्जलान्यत्प्रकारकप्रमाविषय इमुदाहरणस्यापि जलत्वरूपत्वेयन्नेद्रव्यं तज्जलान्यत्प्रकारकप्रमाविषय-
इमुदाहरणस्यापि जलत्वरूपानि वा विषयकत्वेनैव वाच्यसंभवादिति ध्येयं ॥ अन्यजलस्य पक्षत्वे निस्नेहप्रकारकप्र-
माविषयत्वरूपान्यस्वरूपासिद्धिः ॥ उपति कालावच्छेदेन निस्नेहस्य तत्र सत्त्वादतो हेतुतनमाह ॥ जलान्यत्वेति ॥ तथा चोक्तस्त्वं-
लीयस्य यन्नेद्रव्यं तज्जलान्यत्प्रकारकप्रमाविषय इमुदाहरणस्य द्रव्यरूपसोध्यवद्विशेष्यकत्वेपि तद्वन्मुख्यविशेष्यक-
त्वाभावात् नातिव्याप्तिरिति भावः ॥ ननु विषयप्रमेयत्वज्ञानजन्यज्ञानीय प्रमेयत्वादिसादिस्थलीयेहेतावतिव्याप्तिः ॥ तादृ-
शानुपपत्तिः संप्रदायविरोधेन न्यायघटकतया कथावैतदानेपि ह्यदो निधूमो निवर्तितादिसादिस्थलीये यत्र धूमस्तत्र व-

क्षिति यतिरेकमुदाहरणेति व्याप्तिः तस्य साध्यवधूना विषये शो कतात् ॥ यत्र धूमस्त वह्नि रित्या कानस्यैवोदाहरणस्य मिश्रै व्यवस्था
पितृतादितः प्रकाशितमाह ॥ लिङ्गविषयके सादिपूर्वे कति प्रकृतहेतुक प्रकृतसाध्यमिधौ पैकेयर्थः ॥ ननु साध्यवद्विशेष्य
कत्तूपस्य प्रागुक्तलिङ्गविषयकत्तस्य द्यवः प्रमेयो प्रवृत्तादिसादौ हेतावति व्याप्तिः पंचम्यर्थस्यापि प्रमेयवैस्थापि न साध्यता
दतः साध्यविषयकत्तूपतद्व्यर्थः ॥ तच्च वह्निमान्वह्नि सामग्रीमहादिप्राद हेतावति प्रसक्तमत आह ॥ लिङ्गविषयकत्तचेति ।
प्रकृतसादि प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकानतानि नूपितहेतुतावच्छिन्नाविषयतस्य वह्निभूतमव्यापकं साध्यविषयतादृश
विशेष्यतावह्निभूतविषयताकत्तमिति यावत् ॥ साध्यप्रवेशवैयर्थ्यादिति ध्येयं ॥ हेतुतावच्छेदकावच्छिन्ने तस्य फलमाह ॥ वह्निमा
निति ॥ वह्नि सामग्रीमहादिप्रादि हेतुविशिष्ट हेतुत्वावच्छिन्नविशेष्यताव्यापकसाध्यविषयताकत्तपि हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्र
कानताकत्तव्यापकसाध्यविषयताकत्तविरहान्नातिव्याप्तिरिति भावः ॥ हेतुत्वावच्छिन्नाविशेष्यताप्रवेशस्य फलमाह ॥ अयं
हेतुमिति ॥ अयं हेतुत्वानूहेतुहेन प्रतीयमानतादिसादौ हेतवयवस्य पंचम्यर्थविधया हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकानताव्या
पकविषयताविवेचितादृशविषयतस्य हेतुतावच्छिन्नाविशेष्यताव्यापकत्तविरहान्नातिव्याप्तिरिति भावः ॥ ननु पक्षार्थो साध्य

वगाहितविवक्षयैर्लोकहेतोर्वर्जणसंभवानेकैकविषयतापर्यंतानुधावनमफलमतआह ॥ इदं चेति तथा चेदं हेतुर्लोकहेतुत्वेन प्रमी
यमाणत्वादियादौ हेतुत्वासाध्यकस्य तु हेतुवयवस्य पक्षीभूतहेतुत्वाशेषव्यर्थता वदेदकीभूतहेतुत्वरूपसाध्यावगाहिता तत्राति
व्याप्तिरेव स्यादिति नोक्ता विवक्षास्यादिति भावः ॥ नन्वेव यत्रार्थव्याप्तिमानि सादौ विषयतासंबन्धेन व्यर्थवद्विन्नस्यैव समवायेन हेतु
त्वे तत्रैव धर्मित इत्यादौ हेतुवयवोक्तव्याप्तिः ॥ तस्य न तदर्थव्याप्तिरसंबन्धितप्रकारेणैव हेतुतावगाहितेया हेतुतावदेदकधर्मवद्विन्न
प्रकारतानि नूयितहेतुत्वविशेष्यतावहिर्भाविणैव साध्यावगाहितात् ॥ तथा यमेको धर्मादिसत्रापि हेतावतिव्याप्तिः तस्यापि निरुक्त
विषयतावहिर्भाविणप्रकारार्थे एकस्य रूपसाध्यावगाहितादिति चेन्न ॥ यत्ताध्यकतयोदृश हेतुवयवानोयादृशयोदृश विषयताक
बोधजनकत्वं संप्रदायसिद्धं तादृशविषयतावहिर्भाविणसाध्यावगाहितस्य विवक्षितत्वात् ॥ उक्तहेतुर्लोकहेतुत्वादिति भावः ॥ किं
नोपदि उपनयादिवमणार्थमनियतांतप्रकृतहेतुविषयकज्ञानजनकत्वव्याप्यार्थकप्रतिज्ञास्यपि कुचिन्निग विषयकज्ञानज
नकत्वसमानाधिकरणत्वादनियतत्वा अनुसर्गप्रसिद्धहेतुकोदाहरणस्थले निग विषयकज्ञानजनकत्वा नियतस्योदाहरण
स्यैवानुगच्छति ॥ निग विषयेदिप्रकृतसाध्यविषयकज्ञानजनकत्वेति तदर्थः ॥ इदं जलनिस्त्रे हताभावादिसादौ यन्नजलं तान्निह
वेहिताद्यदाहरणे तत्तदुदाहरणसमाप्तायातिप्रसंगवारणाधर्मवयवतावदेदकेषु कर्तुं दुर्ग्रहेतादिसुपलक्षणीयसाध्यकप्रतिज्ञायां

निर्गविषयकतानियमः॥ तत्र प्रागुक्तवीक्षाश्रव्यासिञ्चेत्यपि द्रष्टव्यं॥ न्यायावयवार्थमिति न च न्यायात्तर्गतत्वमात्रं सम्यक्कृतावताप्यु-
दासीनस्य धूमादिवाक्यस्य वाच्यतासंभवादिति वाच्यं॥ निर्गमने केदेवो तस्मादित्यत्रातिव्याप्यापत्तेरिति उपन्यासी नो वक्ष्यन्ते
ण हेतुविभक्तिमतेनैव वाच्यतासंभवादाह॥ निर्गमनेति॥ ननु बुद्धिमान्बुद्धिसामग्रीमत्तादियादौ हेतावव्यभिः॥ तस्य साध्य-
विषयकज्ञानजनकत्वाभावादत आह॥ साध्यविषयकत्वं चेति॥ प्रकृतेति॥ तथा चो हेतुत्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रकायतानेनू-
पितहेतुत्वावच्छिन्नविषये त्रौ ताबहिभावेण यत्साध्यविषयतं तद्वून्यज्ञानजनकत्वमर्थः॥ न च तादृशविशेष्यताबहिभूत-
विषयता नून्यस्यैव सम्यक्के साध्यप्रवेगो व्यर्थ इति वाच्यं॥ अस्वडाभाववदकृतात्॥ न च तथाप्यनतिप्रयोजनकत्वं हेतुवि-
भक्तिमत्तदलसार्थकस्यैवातिप्रयोजनतात्॥ अन्यथा वामणीयव्यतिरेकमुदाहरण्यौ नित्यताविषयतावतापेक्षातिव्याप्ति-
विनष्टेण तद्वैयर्थ्यपितेन चेदमेकधूमादिसादौ हेतावव्यभिः॥ तस्य हेतुविशेष्यहेतुविषयताबहिभविषयैकस्वरूपसाध्या-
वगाहितादिति वाच्यं॥ धूमादावेकत्वस्यायोग्यता निश्चाली नस्य केवलधूमादिहेतुताहेतुता बोधस्य जनकतामादायेव त-
त्र लक्षणासंभवादिति भावः॥ न चैवमपि यत्राद्यबुद्धिमानिसादौ विषयितासंबंधे न बुध्यवादि न समवायेन हेतुतैत्रबुद्धिः त

तस्यादौ हेतुता ब्याप्तिः तस्य हेतुप्रकाशान् निरूपित हेतुविषयता बहिर्भावेण न तु बर्थसंबन्धेनो बुद्धिरूपसाध्यावगाहिवादत
 आह ॥ पूर्वोपदिशति ॥ प्रतिज्ञान क्षणे दक्षितेति ॥ तथाप्यपक्षकयत्साध्यकप्रतिज्ञाव्यक्तीनां पक्षोद्देश्यकसाध्यानिष्ठयाद
 शयादत्रा विशेषणता कबोधजनकत्वसाध्यनिष्ठतादृशतादृशविशेषणता नून्यबोधजनकत्वमर्थः ॥ न चोक्तहेतावप्यस्तीति ना
 ब्याप्तिः अत्र साक्षात्पक्षविशेषणहेतुन साध्यविषयत्वं तदन्यत्तमात्रोक्तौ तस्माद्विध्यत इत्यादिनिर्मेगा नोतिव्याप्तिः ॥ तत्र प्रत्या
 तार्थज्ञानैव प्रतिज्ञायाः पक्षधर्मिकसाध्यविशेषणकबोधजनकतादत्तः परंपरैस्तु तन्मात्रोक्तौ च तस्मात्प्रचतीति निग
 मनेति व्याप्तिस्तस्य साक्षादेव प्रतिज्ञायाः पक्षधर्मिकसाध्यप्रकाशकज्ञानजनकतादत्तोद्देश्यमुपात्तनच साध्यनिष्ठविशेष
 णज्ञानां प्रातिस्वकनूपेण प्रवेशादननुगमः तादृशविशेषणताभावकूटस्यानुगतत्वात् ॥ पक्षानिष्ठमुख्यविशेष्यतानि रूपितवि
 षयताद्यटकसाध्यनिष्ठविशेषणतात्वेन कथंचिदुपगमयितुं शक्यं त्वेव न चैव तस्मात्प्रचतीत्यादिनिगमनेति व्याप्तिरिति वाच्यं ॥
 स्वस्यापि स्वद्यटतया साध्यनिष्ठविधेयताया अपि तादृशविशेषणतात्वादिति भावः ॥ पूर्वोपदिशति ॥ बहिर्भावं बहिर्भावं सामग्रीमता
 दित्यादावित्यर्थः ॥ यद्यपि हेतुविभक्तिमहानुत्तौ हृदोनिधौ नो बहिर्भावेति सादौ व्यतिरेकमुदाहरण एवातिव्याप्तिः ॥ तथाप्यत्र विवक्षणीय

तदर्थस्य व्याख्यार्थस्थानांतरमाह ॥ इदमिति ॥ इदं संयोगजन्येति संयोगपदसाध्याविशेषस्य द्रव्यतत्पदसंगणादौ व्यभिचारवान-
णाद्यश्रुत्यतस्यैव हेतुसंभवेऽप्यसंबन्धाभावतया इदं संयोगजन्यत्वेवार्थविशेषणत्वाभावः न नूतस्थलीयस्य पदजाज्जाततद-
इदं संयोगजन्यद्रव्यत्वाभाववत्पुदाहरणस्य ज्ञानज्ञाप्यतत्पदहेतुप्रतिपादकविभक्तिमत्तमात्रेणापि वारणसंभवादपि ग्रेसाध्या-
न्ययबोधनक्षमेत्यादिपर्यंतविवक्षावर्धेत आह ॥ अथ न धूमादित अन्वप्युदाहरणस्य साध्याविषयकत्वं दहे नैव वारणसं-
भवादह ॥ व्यतिरेकीति ॥ न्यायइति शेषः ॥ यद्यप्युक्तस्थलीयस्य धूमादालोकव्यापकीभूताभावप्रतिषेधोऽप्यत्र धूमादालोकव्यापक-
वानयमित्याकारकोपनयस्यापि वारणसंभवादुदाहरणमात्रानुसर्जनमयुक्तं ॥ तथापि साध्यातावदेदका कश्चिन्नसाध्यवत्-
मुपनेयमिति प्राचीनप्रवादमनुसृत्य तादृशोपनयः परित्यक्तः ॥ ननु प्रकृतसाध्यान्वितस्वार्थबोधकहेतुत्वाधिकपदपनहेत्याह-
क्तोदाहरणस्य वारणसंभवाद्विभक्तिपर्यंतानुसर्जनविकलमत आह ॥ हेतुत्वपक्षकेति द्यदादिपक्षकोपनयस्याविभक्तिपदा-
प्रवेक्षेति प्रकृतसाध्यान्वितस्वार्थबोधकहेतुत्वाधिकपदपनत्वाविवक्षयापि वारणसंभवाद्येतुत्वपक्षकोपनयानुसर्जननञोप-
नयमात्रस्यैव साध्याविशेषयकत्वं दहे नैव वारणसंभवाददमयुक्तपूर्वपि दात्रेति यादिद्वितीयकल्पोक्तसाध्याविषयकत्वं स्ये

बोधनयेपि संभवात् प्रकृतहेतुविशिष्टहेतुत्वाविषयिता बहिर्भावे साध्या विषयकत्वं कल्पेत् हेतुत्वं न रूपं गुणानि न त्वादिद्यादिस्थ
 लीयस्य रूपव्यापकाभावप्रतियोगिगुणान्यत्वं यदिदमिदं व्यतिरेक्युपनयनानां विभक्तिपदतस्यापि तस्मान्न रूपमित्याको
 पकानि गमनोपस्थापितसाध्यान्वितस्वार्थबोधकहेतुत्वात् किं पदवत्तादिति वदीति यथा भूतमूलेन वारयितुं न चाक्यं तात्तदर्थं
 ति ॥ अयं धूमाद्वह्निमानलोकादिद्यादिस्थलीयस्य धूमाद्वह्निव्याप्या लोकवानयमित्युपनयस्यापि बहिर्स्वरूपसाध्यान्वितस्वा
 र्थबोधकपंचमीविभक्तिमत्तात् तत्रातिव्यापिनतः प्रकृतपदं तथा च तत्र धूमज्ञानज्ञाप्यवद्विहाकद्विन्नैपंचम्यर्थहेतुत्वं नान्वया
 न्नातिव्याप्तिः ननु प्रकृतहेतुविशिष्टहेतुत्वाविषयता बहिर्भावे साध्या विषयकत्वं दहस्य प्रवेशकल्पे मूलोक्तं हेतुपदं व्यर्थं प्रकृतसा
 ध्यान्वितस्वार्थोपस्थितिजनकविभक्तिमत्तस्यैव सम्यक्कादिता ॥ हेतुति ॥ पूर्वोपदिशति तादृश्यादिद्वितीयसाध्याविषयकत्वं कल्पेत्
 हेतुत्वं बोधकार्थक्यहेतुपदं यमेव अन्यथा गुणाभावो गुणान्तराद्व्यभिन्नत्वादिद्यादिस्थलीयस्य गुणव्यापकीभूताभावप्रति
 योगिद्रव्यान्यत्वं तानि ताकारकव्यतिरेक्युपनयस्यापि पक्षीभूतप्रकृतसाध्यान्वितैकहोपस्थितिजनकप्रथमाविभक्तिमत्तात् तत्रा
 ति व्याप्यापत्तेः वस्तुतः प्रथमकल्पेपि हेतुपदादेव प्रकृतसाध्यान्वितस्वार्थोपस्थिति लोभान्नतद्वैयर्थ्यं सामान्यवाक्यस्य विशेषपरता

याः व्युत्पत्तिसिद्धादिति परमार्थः ॥ ननु पर्वतस्तमुपुषीयपर्वतानि न त्वप्रकाशकानि त्रैविध्यस्य विज्ञेयतया भाववान् तमुपुषीयतादृशानि
निश्चयाभावादित्यादिस्वरूपीयस्य योऽयस्तमुपुषीयपर्वतानि न त्वप्रकाशकानि त्रैविध्यस्य विज्ञेयतया भाववान् तमुपुषीयतादृशानि
ज्ञाने त्रैविध्यभावादुपसृज्यमानमित्याद्युदाहरणस्यापि प्रकृतहेतुबोद्धे हेतुविषयताबहिर्भावोपपन्नो ज्ञानो त्रैविध्यप्रकाशतावच्छे
दकतया साध्यावगाहिहेतुपूवोपदिशितसाध्यासंभवासाधारणसाध्याविषयकताप्रकृतसाध्यान्वितसाध्यबोधकपंचमीविभक्त
महात्रिद्वितीयकल्पे तत्रातिव्याप्तिरित्याशङ्कते यदि चेति ॥ पर्वत इति ॥ पक्ष इति त्रैविध्यः ॥ पर्वतानि न त्वेति तामुपुषीयपर्वतानि न त्वप्रकाश
कानि त्रैविध्यस्य इत्यर्थः ॥ यथा श्रुते तादृशज्ञानभावदिह न भावस्य ज्ञानानुपादकतया वक्ष्यमाणदृष्टं तास्य गतः ॥ विज्ञेयतासंबन्धेन ता
दृशानि त्रैविध्यभावादेव पर्वतत्वादिप्रकाशकज्ञानस्योपादात् अतएव बन्तुमानस्यैव पर्वतानि न मित्याकाशकभ्रमविज्ञेयतासाध्या
प्रसिद्धिरित्यपि संदूषणं समाहितं ॥ तादृशभ्रमरूपं पुनरुपस्यैव साध्या तभावात् ॥ प्रत्ययाद्यवदेहेन विज्ञेयतया तादृशज्ञाना
भावस्य पर्वतसंभवाच्चेति ध्येयं ॥ ननु साध्यस्यैव हेतुबोद्धे विवादागमं शयाभावा न्याय एव नास्ति कस्योदाहरणे व्याप्तिना शङ्कयत इत्य
त आह ॥ मिसाध्य इत्येति ॥ इदं च स्व रूपसंबन्धेनैव साध्यसाधनभावमभिप्रेत्योक्तं स्वरूपकालिकाभ्यां तादृशज्ञानाभावस्य साध्य

साधनसूत्रे अनुमिहा विना विन्यायप्रयोगसंभवादिति मतव्यं । तादृशज्ञानां भावादिति तस्य नुपीयपर्वतविन्नप्रकारकनिश्च
याभावादित्यर्थः । अन्वयदाहणस्य साक्षात्परासाधारणप्रकृततत्पक्षविशेषणतामकसाध्यविषयता नून्यज्ञानजनकत्वद्वे
नैव वा जगत्संभवाद्यतिरेकित्वेन तदुदाहरणवाच्यार्थमेवमूलोक्तं हेतुपदज्ञापकत्वरूपहेतुत्वबोधकार्थकमेतुप्रकृतस्वेली
यपंचम्याः कारणतमात्रबोधकत्वादिति वाच्यं । यत्र पर्वतविन्नज्ञानाभावज्ञाप्यस्यैव ज्ञानस्य यथा पर्वतविन्नज्ञानाभावात् ज्ञा
नमित्येवं दृष्टांतस्तद्वगोदाहरणे तथाप्यतिव्याप्तिरित्यादिदबस्थ्यादिति भावः । दृष्टांतस्योदाहरणघटकत्वं न सर्वसिमतमतो यदि चेमु
क्तं । यत्तु प्रकृतसाध्यविशेष्यकसाध्यविषयबोधजनकत्वविवक्षयैवकार्थितोदाहरणप्युदाससंभवाद्यदि चेमुक्तमिति तन्न साध्य
विशेष्यकान्वयप्रवेशो विभक्तिपदव्यर्थतापत्तेः । उपनयसूत्रार्थपदस्य साध्यप्रकारकान्वयबोधप्रसेवहेतुतया तत्रातिप्रसंगा
भावादिति ध्येयं । अवयवांतरेति । नचवयवांतरेण प्रतिज्ञादिना साध्यविधया वस्तुगतोपमिहोक्तोयः पर्वतविन्नप्रकारकज्ञाना
भावतस्तदन्वेतस्य स्वार्थस्यान्वयबोधकत्वमुक्तोदाहरणसूत्रपंचम्यात्रपीयतीति व्याप्तिरित्येवमिति वाच्यं । अवयवांत
रसूत्रपदस्य किं विभक्तिमत्तस्य विवक्षितत्वादिति भावः । वक्तव्यमिति । हेतुविभक्तिमत्तद्वेनेति शेषः । अवयवांतनादिप्रवे

रामपेक्ष्य लाघवादाह ॥ उदाहरणान्येति ॥ साध्येत्यादि ॥ अत्रानियतांतं निगमनस्य नियतांतमुदाहरणस्य बुदासाय
 बोध्यं ॥ सर्वसाधारणस्य हेतुत्वं निगमनस्योदेर्द्वयत्वात् नोदयुक्तमित्याशयेनाह ॥ त्विहमिति ॥ ननु निगमनादेरपि हेतुत्वं प्र
 तिपादकं विभक्तिमत्त्वात् त्रातिव्याप्तिरतो व्याचष्टे ॥ भौविः कस्यर्थेति विभक्त्यर्थे भूतयुधे तु त्वं तदिदं विरोधकान्वयबोधजन
 केस्यर्थः ॥ हेतुत्वं मित्यादियद्यपि नान्योपपत्तिरपि तद्देतुत्वं स्याद्विभक्त्यर्थत्वात् तदोपतादवस्थित्यर्थे तथापि विभक्तिजन्यहेतुत्वं बोध
 स्थितिमहकान्तेण हेतुत्वं विरोधकान्वयबोधजनकत्वं विवक्षितं न चेदहेतुत्वं मित्यादिच्छलीयस्य तस्माधेतुत्वं मित्यादि
 निगमनस्यैव प्रत्ययान्वयस्य पंचमीजन्यहेतुत्वं प्रसिद्धिं सहकान्तेणैव तादृशबोधजनकत्वादिति वाच्यं ॥ हेतुत्वं विधेय
 कबोधजनकत्वेनापि विभक्तिजन्यहेतुत्वं प्रसिद्धं तद्विरोधणीयत्वात् तथाच तस्माधेतुत्वं मित्यादोपचम्यर्थहेतुत्वं स्यात्साधो
 भूतहेतुत्वं वा विधेयतयैव भानात्तद्वानपातिभावः ॥ अथ तद्वत्तादिना तस्मात्पंचमीत्यादि निगमनस्य संग्रहस्तस्या
 प्यातविभक्त्यर्थविरोधकबोधजनकत्वादिति भावः ॥ ननु यद्यदादित्यादिप्रतिज्ञाच्छलीयस्य तस्माद्दृडादित्यादि
 निगमनस्यैव पंचम्यर्थहेतुत्वं विरोधकबोधजनकत्वात् त्रातिव्याप्तिरतो व्याचष्टे ॥ व्यदोदडादिति ॥ ननु व्यदोदडादिस

घ.

त्र जनकत्वमेव पंचम्यर्थ इति तत्रानुगमनस्य ज्ञापकत्वलक्षणहेतुत्वविशेष्यकत्वाभावादेव वा नर्ण भविष्यतीत्यत आह ॥ वहिर्धूमादिति ॥
 तदवृत्तेति पंचम्यर्थहेतुतायादडादिवृत्तिहेतुत्ववृत्तेति भावः ॥ स्वावृत्तेऽपि ॥ स्वस्य तादास्येन विज्ञेयधर्मव्यापकत्वादाह ॥ अतदासु
 न शति ॥ तथा च तादास्ये तत्कृत्या नियामकसंबन्धे नैव व्यापकत्वात् न तादुक्तक्रमेण सन्याय एव नास्तिकस्यानिगमनेति व्याप्तिरिति भावः ॥
 ननु दडादिवृत्तिहेतुताया अपि निरूपकतासंबन्धेन यदादिवृत्तिरुक्तमस्यैव कृत्या नियामकसंवादिना गगनादेः पृथिवीसादिव्यापकत्व
 स्य स्वयमेवोक्तत्वा नार्थान्वयानुगोचरेन जन्यस्य ज्ञानज्ञातृत्वस्यैव पंचम्यर्थत्वमतेषां देव नृणां च तादृशसाध्यस्य वर्तमानत्वाच्चे
 दनयुक्तमत आह ॥ संप्रदायेति न च विवादगस्य संप्रदायेऽत्राब्दप्रमोपयुक्तस्य न्यस्य कोक्षादेः संप्रभवेऽपि वहिःधूमादिसादिप्रतिज्ञानं गीका
 नो निर्वीज एवमाप्रदायकानामिति वाच्यं ॥ एकमुबधेन समसामान्यतएकमुबधेति नान्वयस्या व्युत्पन्नतया प्रतिज्ञादिनिष्ठपंचम्यु
 पस्थपिते धूमज्ञानज्ञाप्यत्वरूपसाधे अवयवतत्वाति पंचम्यर्थानुभासो भवस्यैव तदनं गीका नवी जहात् ॥ अन्यथा गृहे यन्मस्येयादितोपि य
 तस्यैवोद्यतहृत्तिरिति ताका नको धप्रसंगात् ॥ अतएव धने चैव स्येयादितोपि चैव स्ववधनमिया का नको बोधः ॥ ननु चैव स्ववध
 नवसीया का नको बोधः सप्तम्यर्थधेयत्वस्य षष्ठ्यर्थस्वत्वेन्यस्या व्युत्पन्नत्वात् न च क्रयाचैत्रस्य धनमिया दितः क्रयजन्यचैत्रस्वत्वस्य ध

नादौ प्रतीत्यनुसंधास्तु बर्धेन समं स्वार्धमुक्त्यविशेष्यकान्वयबोधजनकत्वमेव सुपात्रव्युत्पन्नं तथा च वह्निर्धूमादिसादिप्रतिज्ञायां पंच
म्यर्थस्य पक्षविशेषोपपत्त्यामुक्त्यविशेष्यकभावादनेहैतर्गतपंचम्यन्वये बाधकाभाव इति वाच्यं । तावतापि तस्माद्धूमादि
येवांगमनांतर्गतयोः पंचम्यर्थयोः परस्परान्वयासंभवेन संप्रदायविशेषस्यावश्यकत्वात् । तत्र धूमश्चाप्यतादिसाध्यस्य
नुरक्त्यविशेष्यतायैव भ्रान्तादिति भावः । तादृशयोग्यतासत्तादिति धूमादिसादिवाक्यस्यैवादिः वैष्यध्यादिति । प्रकृतव्याप्ति
तास्यैकत्वभावात्स्यैव सम्यक्कादिति भावः । प्रतिज्ञांतरस्य हेतुपंचम्यन्वये नैव वानणादाह । अयं न दंडादिद्वितीयथाश्रु
तसाध्याविषयकत्वस्य वह्निमान्वहिसामग्रीमत्तादिसादिस्त्वलीयहेतावव्याप्तेनाह । आख्यातार्थमिति । तथाच प्रकृत
हेतुविशिष्टहेतुत्वविषयतावाहिभावो यत्साध्याविषयकत्वं तदभावो ग्राह्यः । अन्वयपुनर्यस्य निकृतासाध्याविषयकत्वं
दले नैव वानणादाह । उपनयविशेषेति । तथाच ह्रदोनेधुनो निर्वह्नितादिसादिस्त्वलीयस्य धमव्यापकीभूताभावप्रतियो
गिनिर्वह्नितावनयमित्याकारकव्यतिरेकपुनर्यवानणा येत्यर्थः । यद्यप्युक्तलीयोदाहणोपि हेतुपंचम्यन्वये नैव वानणादाह

स्या

भवति तथाप्यग्रे वक्ष्यमाणो दाहरणान्यत्वेनैव तदा नणसंभवादुपनयमानानुसरणं ॥ ननु पंचम्यतस्यैव समुक्ताद्येतु पदं
व्यथितं आह ॥ हे वितीति ॥ वैकल्पिकमिति ॥ तथानिकृत्तसाध्याविषयकत्वाविशेषितहेतुप्रतिपादकांतावयवत्वं वा
लक्षणादर्थः ॥ ननु हेतुत्वं निधमिनिर्वहितादियादिच्छलीयस्य व्यतिरेक्युपनयस्यापि हेतुप्रतिपादकमिदं पदमेतौ
भूतमिति तत्र प्रथमनिकृत्तव्याप्तिरत आह ॥ उपनयस्य चेति ॥ चरमानुसंधानविषयत्वेनैव प्रकृतैतदिति भावः ॥ न
नु यतो वाक्यभिन्नः शब्दान्यत्रादियादिच्छलीयस्य यद्यदा कार्यस्य शब्दोपधादंडादियुदाहरणस्यापि पंचम्यतस्तत्र
द्वितीयनिकृत्तव्याप्तिरत आह ॥ तथा दंडादिशब्देति दृष्टांतस्येति प्रथमे वातज्ञापकं ॥ अन्वयो यो मादिति
समासातिरिक्तकृतं नामार्थयो रभेदेनान्वयेनामो समासना विभक्तिवत्स्य तत्रादिति भावः ॥ इदंच वस्तुगतिमनुरुध्य
त्वं स्वपददृष्टांतस्य पंचम्यतस्यैव वक्ष्यमाणो दाहरणान्यत्वेनैव तत्रातिव्याप्तिरानुसरणसंभवादिति ध्येयं ॥ अथायं गोभिन्नो द्रव्या
न्यत्रादियादिच्छलीयस्य यो यो गोभिन्नद्रव्ययथापुत्राः साकं वा दियुदाहरणस्यापि हेतुपंचम्यतस्तत्रातिव्याप्तिरत आह
कस्यचिदिति ॥ उदाहरणस्य दृष्टांतयत्तित्वं न सर्वसंमतमिदं शब्देनाह ॥ संभवति ॥ पूर्ववदिति उदाहरणभिन्नविवक्षये

सुधः॥ ननु बहिः न्वहि इत्यादिहेतावव्याप्तिः॥ तस्य तस्मिन् तत्त्वे न पंचम्यतद्वा विग्रहादत आह॥ अत्र चेति॥ तथा च तस्मिन् निरर्थक
तथा लुप्तपंचम्यं तद्भावात्स्यैवोर्थवत्त्वादव्याप्तिः पंचम्यतपदेन पंचमी विन्नस्वयच्छक्यावत्सार्धकोत्तरपंचमीयादितस्योक्तत्वादिवि
तिभावः॥ पंचम्यास्तस्मिन्निति सूत्रस्य पंचम्यास्त्वनेतस्मिन्नित्याभिप्रायात् पंचम्यादेवेति॥ आदिपदाभ्यां सप्तम्यादेस्त्वाद्यादेशात्
विग्रहः नानुपपत्तिरिति आदेशास्माज्जितायाः पंचम्या एवानुसंधीयमानत्वादिति भावः॥ यथा श्रुतेन धूमादालोकवान्यवर्तते वह्निमा
नित्यादिप्रतिज्ञादेर्विषयसंभवादाह॥ पूर्ववदिति॥ प्रकृतसाध्याविशेष्यकप्रकृतहेतुविशिष्टप्रकारकोन्वयबोधजनकपदवत्त्वमित्यर्थः॥
नच प्रकृतहेतुविशिष्टद्वयव्यर्थे आलोकाद्वह्निमतः सधर्मपि वर्तते वह्निमानित्यादिप्रतिज्ञायामतिव्याप्तिवारकत्वादिति भावः॥ इधंच धू
माद्वह्निमतस्सधर्मपि वर्तते वह्निमानित्यादिप्रतिज्ञायास्तस्माद्वह्निमानित्यादिनिगमनस्य च व्युदासाधेनेव साध्याविषयकत्वं दर्शितं
च वह्निमा न्वहि स्तमग्रीमवादिनादिहेतावव्याप्तमतो व्याचष्टे साध्याविषयकेत्यादिप्रतियोगितावच्छेदकेत्यादौ मध्यस्थत्वं न्यायिस
मुदिता न्वयस्य व्युत्पत्तिमिधत्वादिति भावः॥ इह रेयादिहेतुवयवमात्रस्यैव प्रतिज्ञोकवक्यतया हेतुविवक्षितुसा त्रैलोक्यज्ञानजननासं
भवापत्तिरतो नैवेक्ष्यते तपर्वतो धूमज्ञाप्यवह्निमान्धूमाद्वह्निस्तमग्रीमवादिहेतावव्याप्तिस्तस्याप्यवयवोत्तरनैवेक्ष्येण हेतुत्वात्

विशिष्टसाध्यज्ञानजनकत्वादतः प्रकृतपदं तथा चेतनैरपेक्षेण प्रकृतहेतुविशिष्टहेतुप्रकारकसाध्यधर्मिकज्ञानजनकत्वमर्थः
 स योक्तुहेतावत्सर्वतन्त्रप्रकृतहेतुभूतधूमादहिसामग्रीविशिष्टहेतुत्वस्य वृत्त्या वप्रकारकत्वादिति भावः ॥ वैयर्थ्यादि ॥ यद्यपि प्रकृत
 हेतुविशिष्टहेतुप्रकारकसाध्यधर्मिकज्ञानजनकताभावस्याखंडता न वैयर्थ्यतथाप्यनतिप्रयोजनकहेताप्यं अत्रोपक्षरत्वमे
 वास्वरस्य केचिदिष्टकसूचितः न नूतसी नस्यापि धूमादियादिवाक्यस्यानुमित्यनुकूलत्वेन कथंचिदनुमितिपत्रातजातिव्याप्ति
 रतो व्याचष्टे ॥ अवयवमिति एतदनेतरमेवैवमर्थतोत्पाद्योक्तः लक्षणादयएवानुमितिपरस्यानेविष्टत्वेन पूर्वत्रैवतस्य व्याख्या
 तुमुचितता तावत्तदर्थलाभसंभवादिति ध्येयं ॥ ननु निगमनस्य पञ्चादिवक्षणीयलक्षणिकपदवत्ताभावादेव व्युदाससंभवेतद्वान
 पार्थिवम्यतपदं व्यर्थमतः पंचमीपदमादायैवानिगमनस्य लक्षणिकपदवत्त्वव्यवसापयितुमाह ॥ हेतुत्वादाविति हेतुत्वज्ञापकत्वं आदि
 नाज्ञाप्यत्वादेपरिग्रहः लघुनिर्वाक्यीतरसंभवादिना लक्षणाभ्रतो लघुनिर्वाक्यीतरदर्शयति ॥ वृक्षादिभजतइति वृक्षमिष्टपदबाध
 रं निरूपकतासंबंधेन तद्वानुयोविभागस्तदाश्रयमिष्टाकारको न्यवबोधः ॥ ननु निरूपकतासंबंधेनावाधिस्य विभागे न्यवेद्यद्वि
 विभागे व्ययी विभागो नष्टादियादिप्रयोगः स्यात्संयोगादिसंबंधेनैव ध्यानेष्टा बाधित्वाभावस्य तत्र समात् ॥ निरूपकतासंबंधे

धस्य रसनिधाम कतया प्रति योगिता न वदेद कदापि त आह ॥ अवधि महे वोते ॥ तथा च यद्यनिरूपितं यदवधि महे स्वरूपसंबंधा वधि न्ततपभा
वस्य घटीयवभावे विरहान्नोक्त प्रयोग इति भावः ॥ ननु विभाग द्वेनेष्टे अवधि महे प्रमाणाभाव इत्यत आह ॥ द्रव्य इत्यादि अवधि महे
वोति इवार्थः ॥ सादृश्यं तच्चानुभूयमानं भूयमानं तेन तथा चानुभव एतत्प्रमाणमिति भावः ॥ नच सर्वथा विक्रोषः ॥ अतिविक्रोषेति ॥ विभा
दि वा इत्यादिः अनतिविक्रोषेति नचैव जनकतादेः सर्वध्वंसते तत्रापि पंचम्याः नास्ति स्यादिति वाच्यं ॥ तथापि पक्षस्य भावात् ॥ अतएव ते
तु हे त्राक्ता वपीयादि स्वयमेवाग्रे वक्ष्यते ननु ज्ञापकत्वादि रूपहेतुतादौ पंचम्याः नास्ति भावे पंचमी नास्ति वाधेन तस्य संबन्धाग्रह
दशायां धूमाद्वह्निना निति त्राव्यप्रतीतिः कथम्यादत आह ॥ संबन्धेति ॥ हेतुतादाववाधिमत्वात् ॥ पश्यन्ना कस्यस्य संबन्धाग्रह
इत्यर्थः अवधितानि रूपकत्वातिस्ति म वाधिमत्वं यदि विभागानिष्टं नानुभवोसिद्धं ॥ तदा विभागोपेक्षया गुणुता तस्य नाक्यवद
प्येतामिहात्रायै नाह रक्षादपेतीति ॥ ननु विनापि पंचम्या तस्मिन्निर्व्याहारमपेक्षितं त्राव्यादि भागा वधि न्न क्रियावोधा इत्यादौ
तीत्यत्रापि विभागोधा तुल्य एव पंचम्यास्तु विभागान्वितमाधेयत्वमवधि वनिरूपकत्वावधि इत्यतस्त्वानांत नमाह ॥ पततीत्यादि ॥
अत्र च गुरुवज्जन्यता वद्वेदिकापतनत्वात् जातिवपतेशक्यता वद्वेदिका विभागवद्वे न्न क्रियावन्त्यतदपेक्षया गुणुतादतो नोक्त क्रमा

दरः ननु धातुर्धपतनादौ विकारवत्तस्य बाधितत्वादि विभागजनकत्वमेव पंचम्यर्थो वाच्यः तत्कृतो ज्ञापकत्वाद्यपेक्षया लाघवमत आहः तज्जनकत्वं चेति ॥ तथा च जनकता संबंधेन विभागादवक्रियायां प्रकारेण न तु जनकत्वं प्रकाश इति नोक्तदोष इति भावः ॥ न च वृक्षात्पतनेपि नोदपतनवृक्षादिप्रयोगस्यात् पतनस्य संबंधात्तत्रेण वृक्षाधिकविभागाभाववत्तात् ॥ जनकत्वस्य वृत्तनियामकतया तत्संबंधेन विभागाभावस्य बोध इति मराकयत्वादिति वाच्यं ॥ तत्र ननु समन्निव्याहृतपंचम्या विभागजनकत्वे लाक्षाक्षणिकत्वादिति भावः ॥ पंचम्यं तेति अत्रान्यथा तस्माद्विमानियादिने गमनस्योपि पंचमी स्वरूपलाक्षणिकपदवत्तात्तत्रातिव्याप्तिः स्यादिति भावः ॥ न च तस्माद्विमानियादावपि ज्ञानजनकत्वलक्षणं हेतुवृत्तजन्यज्ञानविषयत्वलक्षणं ज्ञानज्ञाप्यत्वं वा न पंचम्यर्थः ॥ येन विभागापेक्षया गुरुत्वात्तत्र लक्षणा स्यात् किंतु ज्ञानमत्रैतदर्थः तत्र विभागसमवायीतया शक्यमेव तत्पक्षे पक्षे पितस्य धूमादिज्ञानस्य जनकत्वसंबंधेन पंचम्यर्थज्ञानेनैव यादेव धूमज्ञानादौ ज्ञापकत्वादिलक्षणा स्यात् हेतुत्वादेर्गोभसंभवादि तत्वाच्यं ॥ विभागात्तस्यैव ज्ञानतस्य लघुत्वेपि तदवधिर्ज्ञाने पंचम्याः स्वानसिकभूतिप्रयोगाभावेन लक्षणायास्तत्रावश्यकत्वात् अन्यथा च दपि दस्यापि पटादौ शक्यतापत्तिरप्यस्यापि दवत्तु पुहादिति भावः ॥ केचित्तु यत्र विनश्यदवस्थे नैव बलिः गपतामरी न स्यादस्य ज्ञानं जानितं तत्र लिङ्गज्ञानस्य जनक

तसंबंधेनसाध्यज्ञानेनावयः॥ अन्नकालीनयोर्विषयतान्यसंबंधेनवैशिष्ट्याविरहादतस्तादृशस्त्वनेसाध्यहेकवाक्यतयाअन्वयवै
धस्यप्रामाण्यार्थज्ञानजनकत्वलक्षणंज्ञापकहंजन्यज्ञानविषयत्वरूपज्ञाप्यत्वमेववाप्यस्यधर्मेनतुज्ञानमार्तदधइत्याहुःतच्चैहं॥ प्र
तियोगितासंबंधेनघटितधर्मस्योत्रवपनामशानुमित्योपपिअन्नकालीनयोर्जनकत्वादिसंबंधेनवैशिष्ट्यान्वयसंभवादिन्नकाली
नयोरागधेयभावस्यैवविषयतान्यसंबंधेनदीधितिहताबंधादिकौनटिप्यण्यानिनसितत्वादितिननुपचस्यतलाक्षणिकपदवहोत्ता
वपिनिगमनेतिव्याप्तिरेवतन्निधिष्टतद्व्यस्यपचस्यतवाधूमादिज्ञानलाक्षणिकज्ञानलाक्षणिकवाज्ञेयतआह॥ तस्मादिति॥ वाक्ये
वेति॥ यद्यपिधूमरूपलघुर्थज्ञातस्यतद्व्यस्यधूमज्ञानत्वादिनाबोधनेलक्षणैवतथापिप्रत्येकज्ञाकरोधूमस्यज्ञानस्यचतद्व्यस्येनोपस्थि
तौष्युपतिवैचित्र्यादेवकारस्त्वलङ्घनानामर्थयोऽपितयोमिथोन्वयादेवधूमज्ञानस्यलाभसंभवात्तावैशिष्ट्येतादस्यलक्षणेयाशयः
नन्वेवंयत्रतस्मादियेवहेतुःप्रयुज्यतेतत्राव्याप्तिःतद्व्यस्यस्यपचस्यतवेपिलाक्षणिकताभावादतआह॥ पर्वतोवह्निमानियादिअ
त्रतद्व्यस्यप्रकारतपनामत्राकैवाह्विपनामत्रासाध्याविशेषःस्यादतःसाध्यातनमाह॥ वह्निस्मानग्रीमान्वेति॥ संप्रदायावैश
धादिति॥ हेवादेयसाधारणपदेनैवकथायामुल्लेखःअन्यथाअविज्ञातानव्यनिग्रहस्थेनापतोव्याचार्यैरभिधानादितेश्चावः॥
पचस्यतपनानुतौपर्वतोवह्निमानियादिप्रतिज्ञायामतिव्याप्तिःतत्रापिशेषवह्निप्रकारेणलाक्षकवह्निपदस्यसत्तात्॥ अन्यथाहेतव

यवार्थधूमज्ञानजन्यत्वादेर्वन्या वसते न तत्र हेतुव्यासभवा दिति प्राची नमतीति नस्य ति॥ यद्विद्यादिना॥ ज्ञानलक्षणेति ज्ञानप्रकारेण ज्ञो
यवत्त्वा दो लक्षणेऽर्थः॥ तेन लक्ष्यता वच्छेदके लक्षणा विनष्टेऽपि न क्षति जापकत्व इति प्राचीनतेने ज्ञाप्यस्य इति स्वमते न च नयोस्तर्ह पुनरगो
दत्र इत्येव तत्र उपपत्ता विहिते तर्था न्वयस्येसादिः तत्र प्रतिज्ञातं गतं साध्यपदेसा नोभावादिति जनकत्वाद्धो धार्थ्ये च न्या लक्षणाया आवश्यकत्वे
तत्रैव ज्ञानजनकत्वादिलक्षणे विद्यादिति भावः॥ अतएवेति॥ प्रतिज्ञास्थसाध्यपदे लक्षणा विनष्टा आवृत्ता विति अन्यथा बोधितधर्मप्र
कारेण बोधितार्थस्य प्रतिपत्तये पुनः पदानुसंधानस्यैवावृत्तिर्याद्धो धितवहि स्वरूपस्य पवते वद्विमानु वेसादिविप्रतिपत्तिस्त्ववहि पस्य
ज्ञेयवद्विप्रकारेण बोधने आवृत्तिर्याभावप्रसंगादिति भावः॥ ननु साक्षिभक्तौ निवृत्तान्य लक्षणा विनष्टा च न्याः कुतो ज्ञापकत्वादे
लक्षणेऽप्यत आह॥ अतवेति॥ व्याचक्षते प्रकाशकतः तथा च ज्ञापकत्वादावपि पंचन्या निवृत्तेऽप्येति भावः॥ यथा सौमिकमिति॥ इत्यादि
उपादकत्वं ज्ञापकत्वं ज्ञापकत्वं हेतुत्वमित्यर्थः॥ ननु वाक्यार्थमयदि ज्ञापकत्व लक्षणा हेतुत्वस्योपपत्तिरिति न पिप्रकाशव्याख्यानि
वृत्तिर्या ज्ञापकत्वस्य पंचम्यर्थे मानाभावात् इत्यत आह॥ अतएवेति॥ ज्ञापकत्वस्य पंचम्यर्थत्वादेवेत्यर्थः॥ जिज्ञासेति॥ जिज्ञासावाक्य
मित्यर्थः॥ तथा च ज्ञापकत्वस्य पंचम्यर्थत्वाभावे कुतो वद्विमानु नियन्वयबोधो न स्यादिति भावः॥ न
न्वत्र वद्वेनुपादकत्व एव जिज्ञासानु ज्ञापकत्वे तथोक्त क्रमेण बोध एव नान्नेति यादिव्रूयात्तदा बाधकमप्याह॥

धूमादिमुत्तरं चेति ॥ तथा च वह्न्या दक त्वजिज्ञासायां धूमवत्तादियुत्तरं न स्यात् ॥ यद्विस्वरूपे धूमस्यानुसादकत्वेन बोधादिप्रत्ययज्ञाप
 कस्य एव जिज्ञासेति भावः ॥ ननु वह्निज्ञाने प्रश्नाविरहेऽपि कुतश्चिदुत्तरं कालीनजिज्ञासां नुनो धादेव तद्गृहं वह्निमादिमुत्तरं वाक्यं शेषवद्
 त्वप्रकारेण बोधं जनयिष्यतीत्युक्तं आह ॥ न वेति ॥ अर्थं तत्र तापसोऽनेति भावः ॥ ननु कुतश्च न तत्र जिज्ञासायां ध्यातायात्वं च म्याज न क
 त्वबोधकतयेव सर्वसामंजस्य तस्याज्ञापकत्वार्थकत्वे मानाभावाद्भूतं आह ॥ न वा कुतश्चिदिति ॥ मानाभावादिति ॥ परोक्षतत्त्वस्य धर्मि
 णोऽध्याहारेण कल्पनामपेक्षयोपस्थितायाः पंचम्या एव बोधकत्वलक्षणायाः लघुत्वादिति भावः ॥ इदमुपलक्षणाज्ञापकत्वार्थस्य प्र
 तिज्ञाविषयस्य पूर्ववाक्यस्थवन्धावन्ध - योगाच्चेत्यपि बोध्यं ॥ नानाधर्मोपभेदा न्वयेनामोक्तसमानावेभाक्तिकत्वस्य तत्र तादित्ये
 यं ॥ ज्ञापकत्वान्ननु ज्ञाप्यत्वेति युक्तं तत्र सद्रूपं तमनुनायमाह ॥ दाहइत्यादि ॥ तथा च दाहो दाहना न्नजलादिसंज्ञयथा ज्ञान्यत्वेने
 व पंचम्यर्थे नितु जनज्ञातृत्वासातिजलानिष्टजनकत्वस्यैव दाहना निष्टजनकत्वस्यापि स्वरूपसंबंधावच्छिन्नाभावस्य दाहे सहादाह
 नदाहनादिसापेक्षप्रयोगापत्तेः निरूपकतासंबंधस्य दृष्टान्त्यात्मकतया तसंबंधावच्छिन्नाभावस्यैव च तादृत्तथा जलस्यैव न्यूनान्नो
 धादिसंज्ञापि ज्ञाप्यत्वेनेव पंचम्यर्थे नितु ज्ञापकत्वे तथा सातिगंधानिष्टस्यैव न्यूननिष्ठस्यापि ज्ञापकत्वस्य स्वरूपोदिसंबंधेनाभावस्यस्यैव

कहादिसंबंधस्य रस नियामकतया तादृशसंबंधेन शब्दानेच्छायाप कताभावस्य बोध नायोगात् ॥ नचस्वरूपसंबंधमात्रेणैव पंच
म्यर्थस्य शब्दज्ञायास्य स्वाध्यसाकांक्षस्य र्वा नूनाब्दादिवाक्यस्यापि प्रामाण्यापत्तेः व्याप्यादिभिरनवशां ह्येनापि रस्य
ज्ञायापनादिति भावः ॥ ननु दाहो दाहनादिवादिप्रयोगसहादिभागादिकमिव अन्यतमपि पंचमी शक्यमस्तु न व्यनते अन्यतस्या
प्यतिरिक्तत्वेन गौरवानवकाशादियतः तत्रेष्टापत्तिमाह ॥ एवं चेति ॥ अन्यतायां पंचम्याः प्रयोगसहेचेत्यर्थः ॥ हेतुमते अन्यतस्य
वैलक्षण्ये वैति तावतौ चानिगमनवारतया पंचम्यतपदस्य सार्धक्यसंभवादिति भावः ॥ ननु प्रकृतसाध्या न्वितस्वार्थबोधकत्वेन प
चम्या विवक्षणे धूमादालोकवत्पूर्वतो वह्निमानिति प्रातिज्ञाय नातिव्याप्तिः संभवतीत्युत आह ॥ धूमादह्निमतइति न बोला वाक्या देव
प्रथमतो वहे धूमिनाप्यसावगमात्तु इत्या कांक्षा विरहे पाहो हवयवावता रा संभवान् तादृशी प्रतिज्ञेति वाच्यं किं ज्ञाप्या वह्निरेवा
कांक्षा विरहे धूमज्ञान ज्ञाप्य वह्निमत धर्मपर्वतो किं ज्ञाप्यो वह्निरेव क्रमे हेता कांक्षयैव हेतुप्रयोगात् ॥ अतएव पर्वतो द्रव्यमित्यत्र
प्रातिज्ञायां पर्वते द्रव्येति किं ज्ञाप्यमित्याकांक्षाया एधि तादे रेव हेतौ पंचम्या सो न तु महान स तादेः अन्यथा द्रव्येति किं ज्ञाप्यमित्याकांक्षया
महान स तादेः पि हेतुहेतौ नोद्भव नापत्तेः तस्यापि महाने द्रव्यत्वापत्तात् ॥ नचैवं धूमादह्निमतपूर्वतो वह्निमानित्यादिक्रमेण न्यायाः स्या

तवहिमात्रस्य धूमनाप्यहावगमेपि धूमनाप्यवहिमसर्वतवारद्धिने किं ज्ञाप्यो नहि ज्ञाया कांक्षायां हेतुज्ञावनसंभवादिति वाच्यं । त
 नोद्देश्यतावच्छेदके विधेययोरेकमेव न निनाकांक्षातादेवतादृशं प्रतिज्ञाविरहेण तद्वदितन्यायासंभवात् । नहि ज्ञातवहिना न्यवतो
 वहिना निसादिवाक्यादह्यादिविधेयकः कदाप्यन्यबोधः ननु प्रकृतपक्षधर्मिकस्वाथबोधकपदोपस्थापितेयसाध्यत
 दान्वितस्वाथबोधकहेतुर्न च म्याविशेषणादेव धूनादहिमतस्यादिप्रतिज्ञाया अपि संभवतीत्यत आह ॥ पर्वत इत्यादि इत्यादौ चेति प्रति
 ज्ञाया मित्यनुपपद्यते तत्रानिगमने तस्मा धूमो न वहिना निसाका न केतत्रापि धूनादिसंभवात् नित्यतर्पयस्येत लाक्षदिकपदस्य
 स्यादिति भावः ॥ प्रकृतेते ॥ प्रकृतपक्षधर्मिकस्वाथबोधकपदोपस्थापितेयप्रकृतसाध्यतधिकस्वाथबोधिकाया तर्पयमीतद
 तलाक्षदिकपदपदवयवत्वमिदमर्थः ॥ अत्र धूनादहिमतः सधर्मेयादिप्रतिज्ञाकरणार्थमुपस्थापितार्तत्रापि पक्षमात्रस्यैव
 तौ मतवर्धसंबोधितेनेव पक्षधर्मिणि वहिपदस्य प्रकृतसाध्यबोधकत्वात् तदोपतादवस्थयमतः प्रकृतपदमेव प्रकृतपा
 क्षान्वितस्वाथबोधकेनातिमवहिपदेनोपस्थापितेयद्विस्वरूपप्रकृतसाध्यतत्रैव धूमपदोत्तरपक्षम्याः स्वाथबोधकता
 न्नोक्तप्रतिज्ञाव्यवसाय इति वाच्यं । प्रकृतपक्षधर्मिकप्रकृतसाध्यबोधकसाकांक्षयत्वे प्रकृतसाध्यबोधकपदतत्साकांक्षो

यार्पचमीतदंतलाक्षणिकपदहेतापृथक् ॥ नचसमवायेन नीलस्वरूपावच्छिन्नपर्वतसंयोगेन बद्धे साध्यतास्त्वले नीलपर्वतो
बहिमानि सादिप्रतिज्ञायाः प्रकृतपक्षधर्मिकप्रकृतसाध्यप्रकायकबोधस्य जननात्तत्र हेतावव्याप्तिः ॥ नीलरूपवतो बहिमतश्च
तादान्येनैवपर्वतेप्रकाशनीभूतभासा नादितिवाच्यं ॥ नव्यमते नीलाभिन्नपर्वततादाह्येन बहिमतः साध्यतायामेवोक्ताकाशप्रतिज्ञा
स्वीकारात्तन्मते चैतलक्षणिकप्रकाशनादिति भावः ॥ पर्वतो धूमादहिमानि सादिप्रतिज्ञाश्च पिता दृत्रापदोपि स्वरूपिता धर्मेति तस्या
र्थबोधकपंचम्यंतधूमपर्वतात्तद्वगणार्थप्रकृतसाध्यपदतथा च तत्र साध्यतावच्छेदकीभूतधूमजाप्यकृतितावच्छिन्ने धूमज
प्यहंरूपस्य पंचम्यंतस्योन्नव्यानातिप्रसंगाः निकृत्तसाध्या न्वितस्वार्थबोधकलाक्षणिकपदवत्त्वमात्रोक्तो निगमनातिव्या
प्तिः तस्यापि प्रकृतसाध्या न्वितहेतुत्वात्लाक्षणिकपंचमीसहा दत्ता पंचम्यंतपदं नचानुक्तसाध्या न्वितस्वार्थबोधकस्युक्त
तलाक्षणिकपदवत्वेत्तावपि तद्वगणार्थसंभवात्पंचमीपर्यंतानुसरणं व्यर्थमिति वाच्यं ॥ तादाह्येन न साध्यकस्य घटोक्तस्तद्वत्
तादि सादिन्यायस्य निगमने तस्मात्प्रकृतस्याकाशके अतिव्याप्तापत्तेः ॥ तस्यापि निकृत्तसाध्या न्वितस्वार्थबोधकपदस्यार्थमेकव
चनं तलाक्षणिकप्रकृतपदवत्तात् गुणवाक्तरक्तपदस्य गुणपरत्वे लाक्षणिकत्वात् ॥ निकृत्तपंचम्यंतपदवत्त्वमात्रोक्तो तद्वत्

अतादृशमादाय पुनर्नगमनेति व्याप्तिरतो लाक्षणिके सुक्तं न चैकमयदेशः क्रियावा न्याकादिसंज्ञकतावव्याप्तिः ॥ पाकशब्दस्य
 शक्तिविनोदोपाकलाक्षणिकताभावात् ॥ अन्यत्र कुतः शक्तिका सन्निधातोरेव पाकप्रतीतेरिति वाच्यं ॥ तत्र च पाकशब्दोत
 ककारस्यैव पाकज्ञाने लाक्षणिकतात् ॥ एकाक्षरको शीतस्तस्यापि शक्ततावधारणात् वर्णतिरस्य तत्र तापयग्राहकत्वेन वसा
 फल्पादेव मन्यरापीति भावः ॥ अत्रानेकतौ प्रगल्भोक्तदूषणानि न स्मरति ॥ यद्विद्यादिना न न ज्ञानादिसंज्ञानपदनकार्त्तत्वेन
 भावास्य कुतः पाकशक्ततात् ॥ ज्ञाधातोक्तज्ञाकसाज्ञानोपस्थापकत्वेपितस्य निकृष्टपंचम्यतेति भावः ॥ तथा च ज्ञानपदात्तर्गतान
 शब्दस्य ज्ञानज्ञाने लक्षणावयवकी मत्त आह ॥ इहो वेति ॥ तथा चोपमासाधी यद्भासो दी शब्दस्य शक्त्येव धी विषयकज्ञानोप
 स्थापकतात्तन्महत्त्ववयवौ अव्याप्तिरवश्यकीति भावः ॥ यदिष्यकज्ञानेन स्य यदिष्यकज्ञानेन वा बद्धि न स्य हेतुर्ज्ञापकत्वा
 दिज्ञानव्यमते ज्ञाप्यत्वपरिग्रहः विना लक्षणमिति धीपदस्यापि ज्ञानहेतुत्वात् कथं वादिति भावः ॥ अन्यथेति वस्तुगाय दिष्यकज्ञा
 ने हेतुत्वमवगतं तत्रैव व्याख्यादेनुपपत्तिरनीयुत इत्यर्थः ॥ अत्रैतौ अयमाज्ञानादिसादौ सुखादेरपीति ज्ञानविषयकज्ञानस्यैव सु
 खवादि विषयकज्ञानस्या विज्ञानप्रकाशेण हेतुत्वादिति भावः ॥ कोचिदेतादि अत्र प्रतिज्ञात्वादियान्तापानियतात् तत्रापि च न्य